

Jan Lewandowski

Austro-Węgierskie Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie przed aktem 5 listopada 1916 roku

Rocznik Lubelski 18, 131-160

1975

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN LEWANDOWSKI

AUSTRO-WĘGIERSKIE GENERALNE GUBERNATORSTWO WOJSKOWE W LUBLINIE PRZED AKTEM 5 LISTOPADA 1916 ROKU

1. ORGANIZACJA C. I K. GENERALNEGO GUBERNATORSTWA WOJSKOWEGO W POLSCE (wrzesień 1915 — listopad 1916)

W wyniku ofensywy armii państw centralnych w lecie 1915 r. w sierpniu tego roku w rękach Niemiec i Austro-Węgier znalazła się całość ziem Królestwa Polskiego. Zarządy okupacyjne, niemiecki i austro-węgierski, administrujące dotychczas zachodnimi powiatami Kongresówki objęły teraz całość jej obszaru. 25 sierpnia 1915 r. rozporządzeniem Naczelnego Wodza armii austro-węgierskiej powołano do życia c. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Polsce (k. u. k. Militärgeneralgouvernement in Polen), które rozpoczynało swą działalność 1 września 1915 r.¹

Rozporządzenie to zamykało przeszło roczny okres, w którym obszary okupowane przez c. i k. armie były administrowane przez komendy etapowe walczących armii, a od maja 1915 r. także przez gubernatorstwa wojskowe (Militärgouvernement) w Kielcach i Piotrkowie. Mimo prowizorycznego, tymczasowego charakteru administracji okupacyjnej w pierwszym roku wojny w tym właśnie okresie ukształtowały się pewne jej istotne cechy, takie jak przewaga czynnika wojskowego nad cywilnym w wykonywaniu czynności administracyjnych czy zachowanie dotychczasowego podziału na gminy i powiaty. Wobec ewakuacji rosyjskiego aparatu administracyjnego szczebla gubernialnego i powiatowego władze okupacyjne stworzyły nowy, własny aparat administracji powiatowej i ponadpowiatowej, przy zachowaniu dotychczasowej organizacji, a często także i obsady, gminy, z możliwością szerokiej ingerencji władz powiatowych. Cele polityczne w organizacji i działalności administracji były w tym czasie podporządkowane doraźnym zadaniom militarno-gospodarczym. Mimo to wprowadzono szereg poważnych, w porównaniu z okresem rządów rosyjskich, swobód językowych, kulturalnych i politycznych. Z pierwszego roku wojny, zwłaszcza z pierwszych miesięcy 1915 r., pochodziło szereg aktów normatywnych, na które powoływano się w późniejszym okresie okupacji².

Siedzibą nowej władzy okupacyjnej były początkowo Kielce, a 1 paź-

¹ Rozporządzenie Naczelnego Wodza Armii (dalej: Rozp. NW) z 25 sierpnia 1915 r. dotyczące ustanowienia c. i k. General-Gubernatorstwa Wojskowego w Kielcach, „Dziennik Rozporządzeń c. i k. Zarządu Wojskowego w Polsce” (dalej: DRZW) z 28 sierpnia 1915 r.

² Okres ten omawiam obszernie w pracy: *Organizacja austro-węgierskiej administracji okupacyjnej w Królestwie Polskim w latach 1914—1918*, Lublin 1974 (maszynopis w Bibliotece Głównej UMCS w Lublinie). O początkach austro-węgierskiego zarządu okupacyjnego w Królestwie Polskim pisałem w artykule *Austro-Węgry wobec sprawy polskiej w czasie I wojny światowej. Początki zarządu okupacyjnego w Królestwie*, „Przegląd Historyczny” 1975, 7, z. 3, s. 383—409.

dzielnika 1915 r. — Lublin, największe miasto okupacji austriackiej. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa znajdowało się wówczas 17 komend powiatowych z lewej strony Wisły: Busk, Dąbrowa, Jędrzejów, Kielce, Końskie, Kozienice, Miechów, Olkusz, Opatów, Opoczno, Pińczów, Piotrków, Radom, Radomsko (Noworadomsk), Sandomierz, Wierzbnik i Włoszczowa, oraz 7 komend po prawej stronie Wisły: Bilgoraj, Janów, Krasnystaw, Lubartów, Lublin, Puławy (Nowoaleksandria) i Zamość. W powiatach prawobrzeżnych władze okupacyjne przyjęły podział administracyjny z okresu przed utworzeniem guberni chełmskiej. Do okupacji austriackiej należała enklawa na Jasnej Górze w okupacji niemieckiej³. W czerwcu 1916 r. włączono do Generalnego Gubernatorstwa, ale tylko pod względem politycznym, trzy powiaty nadbużańskie: chełmski, hrubieszowski i tomaszowski, które gospodarczo i wojskowo podlegały nadal komendantom etapów 4 i 1 armii⁴. W tych granicach austro-węgierskie Generalne Gubernatorstwo Wojskowe pozostało do końca okupacji, do listopada 1918 r. Jego obszar wynosił ok. 45 000 km², a liczba ludności, według spisu z 15 października 1916 r., ok. 3,5 mln⁵. W porównaniu z okupacją niemiecką austriacka część Królestwa obejmowała obszar o połowę mniejszy i znacznie słabiej uprzemysłowiony. Podział Kongresówki na dwie okupacje przedstawia mapka⁶. Był to teren dotkliwie zniszczony przez wojnę, szczególnie lewobrzeżna część Królestwa, która mocno odczuła skutki rosyjskiej taktyki „spalonej ziemi” stosowanej w czasie odwrotu⁷.

W pierwszym roku wojny w działalności aparatu administracyjnego i w polityce austriackiej wobec okupowanych ziem cele wojskowo-gospodarcze miały wyraźną przewagę nad zadaniami politycznymi. Natomiast po opanowaniu przez wojska państw centralnych całości ziem Królestwa, Austro-Węgry stawiają sobie wyraźny cel polityczny, polegający na przyłączeniu tych ziem do monarchii habsburskiej. Mimo że władze niemieckie były przeciwne takiemu rozwiązaniu sprawy polskiej, to jednak do kwietnia 1916 r. nie chciały zrażać sojusznika i nie zgłaszały wyraźnego sprzeciwu wobec propozycji polityków wiedeńskich. Wymagały jedynie

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Militärgeneralgouvernement in Lublin (dalej: MGGL), Präsidium (dalej: Pr.) 3, s. 752; R. Mitzka, *Die k. u. k. Militärverwaltung in Russisch-Polen*, W: *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, Wien 1928, s. 11.

⁴ Rozp. NW z 5 czerwca 1916 r. dotyczące rozszerzenia General-Gubernatorstwa Lubelskiego na obwody Chełm, Hrubieszów i Tomaszów, DRZW z 7 czerwca 1916 r.

⁵ Volkszählung vom 15. Oktober 1916 im ö.-u. Okkupationsgebiet in Polen, MGGL Wirtschaftssektion (dalej: WS) 528; sposób przeprowadzenia spisu: K. W. Kumanięcki, *Czasy lubelskie. Wspomnienia i dokumenty (18 IV 1916—2 XI 1918)*, Kraków 1927, s. 56—58.

⁶ Rokowania w sprawie rozgraniczenia obu okupacji na prawym brzegu Wisły trwały do września 1915 r. i zakończyły się podpisaniem umowy w Cieszynie 14 grudnia 1915 r. W. Szwarz, *Okupacyjny zarząd niemiecki w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim (1915—1918). Studium prawnohistoryczne*, Lublin 1971 (maszynopis w Bibliotece Głównej UMCS w Lublinie), s. 19.

⁷ Bericht des Prof. Dr. Kasimir Rogoyski über seine Tätigkeit in der Zeit vom 12 August bis 5 September 1915, MGGL Pr. 3, s. 140—155; Sprawozdanie delegata CKO z objazdu części ziemi lubelskiej i chełmskiej w celu zbadania stosunków miejscowych, Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego, Naczelny Komitet Narodowy (dalej: NKN) 84, s. 57—74.

od sprzymierzenia jednolitego, podobnego do niemieckiego, postępowania na terenie okupacji. Pozwalało to Austriakom na stosowanie polityki „twardej ręki” w Generalnym Gubernatorstwie, wyrażającej się w zdecydowanym zwalczaniu wszelkich polskich dążeń niepodległościowych, intensywnej eksploatacji gospodarczej, bezwzględny i brutalny postępowaniu władz administracyjnych⁸.

W kwietniu 1916 r. politycy niemieccy sprzeciwili się planom przyłączenia Królestwa Polskiego do Austro-Węgier. Zmienili także własną politykę wobec Kongresówki, zmierzając do pozyskania Polaków dla rozwiązania niemiecko-polskiego. Zmiana kursu ze strony Niemiec zmusiła także Wiedeń do zmiany postępowania wobec Polaków Galicji i Królestwa na takie, które mogłyby tych ostatnich skłonić do opowiedzenia się za rozwiązaniem austro-polskim, które, w takiej czy innej formie, zapewniłoby monarchii naddunajskiej wpływ na Królestwo. Rozpoczął się, trwający do traktatu brzeskiego, okres ustępstw i gestów na rzecz Polaków. Odbiło się to także na działalności i organizacji aparatu administracyjnego na terenie okupacji⁹.

Tymczasem jednak do kwietnia 1916 r. trwał okres twardego kursu, co w organizacji administracji znajdowało wyraz w zdecydowanej przewadze czynnika wojskowego nad cywilnym. „Ogólne zasady dla c. i k. Zarządu Wojskowego na zajętych obszarach Polski”¹⁰, wydane w sierpniu 1915 r., wyznaczały Generalnemu Gubernatorstwu funkcję najwyższego organu wykonawczego na tym terenie i uznawały go za najwyższą instancję w sprawach sądowych. Generalny gubernator podlegał bezpośrednio Naczelnaj Komendzie Etapów i tylko za jej pośrednictwem mógł się porozumiewać z władzami poza obszarem Generalnego Gubernatorstwa. Był powoływany przez cesarza, natomiast do Naczelnaj Komendy Armii należała nominacja na pozostałe kierownicze stanowiska, zarówno w Generalnym Gubernatorstwie w Lublinie, jak i w komendach powiatowych. Generalnemu gubernatorowi podlegały wszystkie formacje wojskowe na terenie okupacji. Miał on wobec nich władzę komendanta korpusu.

Językiem urzędowym Generalnego Gubernatorstwa i komend powiatowych był język niemiecki, jako język służbowy armii, przy czym w stosunkach ze stronami polskimi używano języka polskiego. Ogłoszenia drukowano w dwu wersjach: niemieckiej i polskiej. Gminy, sądy gminne i sądy pokoju same decydowały o tym, czy przyjmą za język służbowy polski czy niemiecki i w jakim zakresie można było używać w nich jeszcze innych języków. Zakazano używania języka i alfabetu rosyjskiego w szkole, urzędzie i życiu publicznym.

Struktura wewnętrzna Generalnego Gubernatorstwa w końcu 1915 r. przedstawiała się następująco¹¹:

⁸ L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach 1914—1918*, Warszawa 1962, s. 70, 80—83.

⁹ Tamże, s. 83, 96, 101; A. Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*, Wien 1935, s. 51—53.

¹⁰ Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Polens. Im August 1915, AGAD 2 Armee-Etappenkommando 13, Op. Nr 2916.

¹¹ Dienstordnung und Ressorteinleitung, MGGL Pr. 3, s. 844—879; Indeks zu den Mil.-Gen.-Gouv. Befehlen vom Jahre 1915. Ressorterteilung, MGGL Normatywy (dalej: Nor.) 1.

A. Kierownictwo stanowił generalny gubernator, jego zastępca i szef sztabu.

B. Sekcja Wojskowa (Militärsektion) kierowana przez szefa sztabu. W jej skład wchodziły:

1. Oddział Prezydialny (Präsidentialabteilung) z referatami: sztabu generalnego, personalnym, wojskowo-politycznym, komunikacji i umocnień, budownictwa wojskowego, samochodowym, koni i taborów, szeregowców i stanu oddziałów.

2. Oddział Żandarmerii (Gendarmerieabteilung).

3. Oddział Straży Skarbowej (Finanzwacheabteilung).

4. Dyrekcja Kancelarii (Kanzleidirektion).

5. Oddział Sztabowy (Stabsabteilung).

6. Oddział Duszpasterstwa Polowego (Feldsuperiorat).

7. Intendentura (Intendanz).

8. Oddział Wywiadu (Nachrichtenabteilung), który nie podlegał szefowi sztabu.

C. Sekcja Administracyjna (Verwaltungssektion) kierowana przez krajowego komisarza cywilnego. W jej składzie znajdowały się:

1. Oddział Administracyjno-Policyjny (Politische und polizische Abteilung) z referatami: polityczno-administracyjnym, policyjnym, szkolnym, sanitarnym, przemysłowym i socjalno-politycznym, rolnym, leśnym, technicznym, górniczym i opieki społecznej.

2. Oddział Skarbowy (Finanzabteilung) z referatami do spraw podatków pośrednich i bezpośrednich.

3. Oddział Sądownictwa Karnego (Strafgerichtbarkeitsabteilung).

4. Oddział Sądownictwa Cywilnego (Zivilgerichtbarkeitsabteilung).

Dwa ostatnie oddziały nie podlegały komisarzowi cywilnemu.

D. Instytucje Gospodarcze Zarządu Wojskowego (Wirtschaftliche Betriebe der Militärverwaltung):

1. Dyrekcja Dóbr i Lasów (Forst- und Güterdirektion).

2. Wojskowy Urząd Górniczy (Militärbergamt).

3. Centrala Obrotu Towarami (Warenverkehrszentrale).

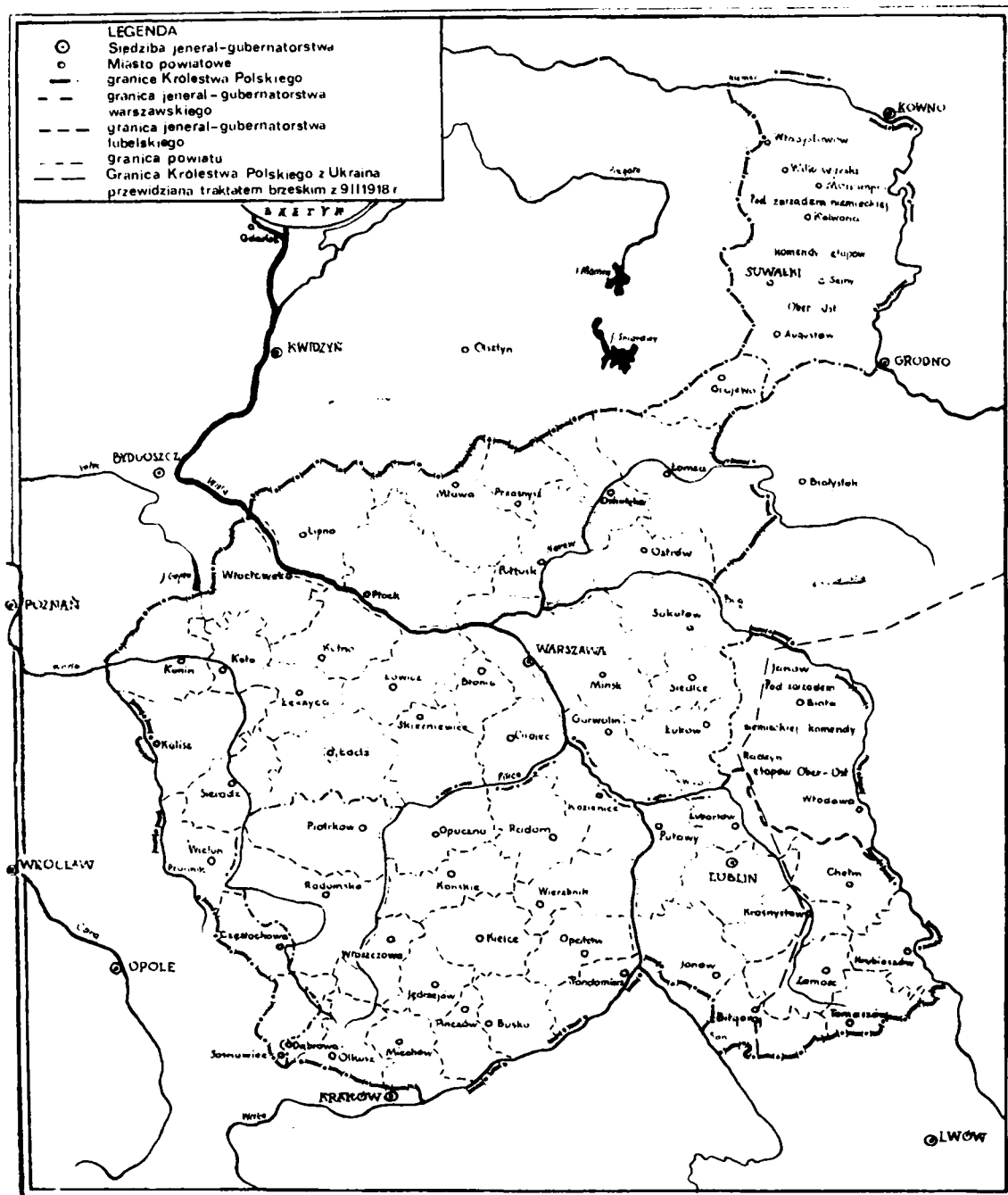
Przy Generalnym Gubernatorstwie znajdował się od stycznia 1916 r. przedstawiciel niemieckiego Naczelnego Dowództwa (Vertreter der Deutschen Obersten Heeresleitung), od marca 1916 r. delegat austriackiego Ministerstwa Rolnictwa (Delegierter des k. k. Ackerbauministeriums), a od czerwca 1916 r. przedstawiciel wiedeńskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Vertreter des k. u. k. Ministerium des Äusseren)¹².

Sprawami poczt i telegrafów kierowała, powołana 15 września 1915 r., Etapowa Dyrekcja Poczt i Telegrafów (Etappen- Post- und Telegraphendirektion) w Lublinie, która w sprawach fachowych podlegała bezpośrednio Naczelnaj Komendzie Armii, a w pozostałych Generalnemu Gubernatorstwu¹³.

Zarząd kolejami należał do Komendy Kolei Wojskowych (Kommando der Heeresbahnen) w Radomiu, która podlegała bezpośrednio Ministerstwu

¹² A. Hausner, *op. cit.*, s. 60, 72, 372.

¹³ Rozp. NW z 15 września 1915 r. dotyczące ustanowienia Etapowej Dyrekcji Poczt i Telegrafów dla obszaru okupowanego, DRZW z 18 września 1915 r.

Podział administracyjny Królestwa Polskiego w okresie 1815—1918.
 Oprac. A. Borkiewicz. „Dokumentacja geograficzna”, zeszyt nr 4a (1956)

Wojny w Wiedniu, a tylko w sprawach lokalnych, takich jak zakwaterowanie czy wyżywienie, była zależna od Generalnego Gubernatorstwa¹⁴.

Jesienią 1915 r. wojska okupacyjne na obszarze Generalnego Gubernatorstwa liczyły łącznie ok. 150 000 ludzi oraz ok. 10 000 koni. Stan ten utrzymał się bez większych wahań do końca okupacji. Rozmieszczając na terenie okupacji liczne formacje wojskowe, kierowano się dwoma zasadniczymi względami: wojsko stanowiło podstawowe oparcie dla okupacyjnej administracji, a umieszczenie formacji zapasowych w Królestwie odciążało tereny monarchii, zwłaszcza zniszczoną Galicję, od ich utrzymywania. Ciężar ten spadł na okupację. Dla administracji podstawowe znaczenie miało 20 batalionów etapowych, pełniących służbę graniczną i asystujących przy różnego rodzaju czynnościach administracyjnych, oraz 22 oddziały ochrony kolei Landsturmu. Oprócz tego na terenie okupacji rozmieszczono liczne formacje zapasowe pułków piechoty, batalionów strzelców, pułków kawalerii, batalionów saperów i cały szereg formacji pomocniczych¹⁵.

Zasadniczą rolę w administracji terenowej spełniały władze powiatowe. Pełnia władzy w sprawach administracyjnych i wojskowych została powierzona komendantowi powiatu, którym był oficer sztabowy albo generał-major. Zastępcą komendanta powiatu był również oficer sztabowy. Organizacja komendy powiatowej przedstawiała się następująco:

1. Adiutantura (Adjutantur) do spraw wojskowych.
2. Oddział Administracyjny (Verwaltungsabteilung) pod zwierzchnictwem „kierującego komisarza cywilnego” (Leitender Zivilkommissär) — urzędnika administracyjnego VIII—VI rangi, któremu podlegali: a) 1—2 urzędników administracyjnych, b) inżynier powiatowy, c) lekarz, d) weterynarz, e) inspektor szkolny (urzędnik państwowy lub oficer), f) referent gospodarczy, g) referent leśny, h) 2 urzędnicy skarbowi, którzy tworzyli oddział skarbowy do spraw podatków bezpośrednich z 2—3 urzędnikami kasowymi, i) urzędnik skarbowy do spraw podatków pośrednich, jeden dla kilku powiatów, j) egzekutor podatkowy, k) siły pomocnicze, personel manipulacyjny i tłumacze.

3. Powiatowa komenda żandarmerii (Kreisgendarmeriekommando).

4. Sąd z aresztem polowym (Gericht mit Feldarest).

Komendantowi powiatu podlegała także straż skarbowa i wojska etapowe znajdujące się na terenie powiatu. Dla żandarmerii tworzone w ramach powiatu rejony obejmujące po kilka gmin.

Organizacja gmin poddanych nadzorowi ze strony komend powiatowych nie uległa zmianie¹⁶.

Z dniem 1 stycznia 1916 r. wprowadzono w życie nową organizację władz etapowych w całej armii austro-węgierskiej. Naczelna Komenda Etapów została wcielona, po wydzieleniu z niej części służb, do Naczelnej Komendy Armii jako Oddział Kwatermistrzowski (Quartiermeisterabteilung). Podlegały mu sprawy administracji okupowanymi terenami, a więc

¹⁴ A. Hausner, *op. cit.*, s. 327.

¹⁵ MGGL Pr. 748, s. 382.

¹⁶ Provisorische Geschäftsordnung des Kreiskommando in Opoczno, MGGL Pr. 3, s. 52—54; A. Hausner, *op. cit.*, s. 327.

także i lubelskie Generalne Gubernatorstwo, w którego organizacji dokonano w pierwszej połowie 1916 r. pewnych zmian¹⁷.

Konieczność jednolitego postępowania we wszystkich sprawach dotyczących eksploatacji produktów rolnych i surowców doradziła do utworzenia Wydziału Gospodarczego (Wirtschaftsausschuss) i do bezpośredniego podporządkowania go, jak i pozostałych referatów gospodarczych, szefowi sztabu¹⁸.

W lutym 1916 r. został zwinięty referat budowlany w Sekcji Administracyjnej i wszystkie agendy budowlano-techniczne zjednoczono w Sekcji Wojskowej. W maju utworzono w Sekcji Administracyjnej referat weterynaryjny¹⁹.

Gruntowne zmiany w organizacji wewnętrznej Generalnego Gubernatorstwa zostały spowodowane zmianą polityki austriackiej wobec okupacji. Najważniejsze decyzje w tych sprawach podjęto na konferencji, która odbyła się 2 czerwca 1916 r. w siedzibie Naczelnej Komendy Armii w Cieszynie. Jedno z postanowień konferencji mówiło o wzmocnieniu stanowiska krajowego komisarza cywilnego, który odtąd, jako „szef cywilny” (Zivilchef), podlegał generalnemu gubernatorowi bezpośrednio, a nie, jak dotychczas, za pośrednictwem szefa sztabu. Szef cywilny stawał się też odtąd członkiem kierownictwa Generalnego Gubernatorstwa²⁰.

W czerwcu utworzono Biuro Prasowe (Pressebüro) Generalnego Gubernatorstwa, na którego czele stanął radca sekcyjny, galicyjski publicysta, dr Alfred Wysocki. Do zadań Biura należał nadzór nad cenzurą sprawowaną przez komendy powiatowe, troska o jej jednolite wykonywanie, śledzenie na bieżąco prasy polskiej obu okupacji i galicyjskiej, a także ważniejszych dzienników wiedeńskich. Biuro było referatem w Krajowym Komisariacie Cywilnym, przygotowywało obszerne przeglądy prasy legalnej i nielegalnej i sporządzało raporty o sytuacji politycznej i nastrojach ludności²¹.

Również w czerwcu został utworzony Urząd Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa. Jego kierownikiem został profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego dr Kazimierz Władysław Kumaniecki²².

Wobec stale narastającego znaczenia centralnego kierowania sprawami produkcji rolnej i eksploatacji surowców konieczne stało się przekształcenie Wydziału Gospodarczego w samodzielną Sekcję Gospodarczą (Wirt-

¹⁷ Organisatorische Änderungen beim AOK und EOK, MGGL Militärsektion (dalej: MS) 619, nr 4.

¹⁸ Provisorische Bestimmungen für die Warenverkehrszentrale Auskunftstellen und die Wirtschaftsausschuss des Generalgouvernements in Lublin, MGGL Nor. 21; Organische Bestimmungen für den Wirtschaftsausschuss (WA) des Generalgouvernements, MGGL Nor. 24, s. 395—400; „Wiadomości c. i k. Zarządu Obrótowi Towarowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupacyjnego w Polsce w Krakowie” (dalej: „Wiadomości...”) z 1 lutego 1916 r.

¹⁹ Auflösung des Technischen Referaten der VS — Mil. Baureferat, MGGL Nor. 24; Aufstellung eines Veterinarreferates beim MGG, *tamże*, s. 1002—1005.

²⁰ Aufzeichnungen über die Besprechung am 3. Juni l. J. betr. Verwaltungsmassnahmen in Russ. Polen, MGGL MS 619, nr 341; J. M. Jampolski, *Wspomnienia z czasów okupacji austriackiej w Królestwie Kongresowym*, Kraków 1924, s. 21—23.

²¹ Politische Verwaltung, MGGL Pr. 748, s. 387; MGGL Zivillandeskommissariat (dalej: ZLK) 27; „Kurier Codzienny” z 30 czerwca 1916 r.

²² Tätigkeitsbericht des Statistischen Amtes des k. u. k. MGGL, MGGL WS 528; MGGL Nor. 24, s. 1007—1008.

schaftssektion), jednoczącą wszystkie referaty gospodarcze i podległą — obok Sekcji Wojskowej — szefowi sztabu. Nowa organizacja wchodziła w życie z dniem 1 sierpnia 1916 r. i przedstawiała się następująco:

A. Kierownictwo: generał-gubernator, jego zastępca, szef sztabu i szef cywilny.

B. Sekcja Wojskowa pod kierownictwem szefa sztabu.

C. Krajowy Komisariat Cywilny kierowany przez szefa cywilnego.

D. Sekcja Gospodarcza pod kierownictwem oficera sztabu Generalnego Gubernatorstwa podległego szefowi sztabu.

W Sekcji Wojskowej i w Krajowym Komisariacie Cywilnym nowy podział uwzględniał dokonane dotychczas zmiany, ponadto Oddział Sądownictwa Wojskowego znalazł się teraz w Sekcji Wojskowej. Nowo utworzona Sekcja Gospodarcza objęła, obok dotychczasowych referatów i instytucji gospodarczych, także nowe, teraz dopiero powołane. Zakłady gospodarcze Dyrekcji Dóbr i Lasów, a także Centrali Obrotu Towarami pozostały poza sekcjami. Wojskowy Urząd Górniczy w Dąbrowie został wydzielony z Generalnego Gubernatorstwa i podporządkowany bezpośrednio Naczelnaj Komendzie Armii²³.

W organizacji komend powiatowych dokonano zmian podobnych do tych, które przeprowadzono w Generalnym Gubernatorstwie. Także na tym szczeblu wzmocniono stanowisko komisarza cywilnego, który odtąd podlegał tylko komendantowi powiatu i był członkiem kierownictwa komendy powiatowej. Adiutanturę przemianowano na oddział wojskowy kierowany przez zastępcę komendanta powiatu. Referat rolniczy przekształcono w oddział rolniczy i przeniesiono do oddziału wojskowego. W ten sposób sprawy eksploatacji produkcji rolnej zostały zmilitaryzowane i znalazły się w rękach zastępcy komendanta powiatu. W sierpniu 1916 r. powołano komisje powiatowe, gminne i wiejskie, dokonujące rozdziału kontyngentu wyznaczonego na powiat między wielką własność i gminy, w obrębie gminy na wsie, a na wsi między poszczególnych rolników²⁴.

W miastach władze okupacyjne zlikwidowały prawie wszystkie utworzone przez komitety obywatelskie rady miejskie, ustanawiając własnych komisarzy, również w znacznej części wojskowych²⁵. Nowe ramy prawne nadały samorządowi miejskiemu rozporządzenia Naczelnego Wodza z 18 sierpnia 1916 r. dotyczące ordynacji miejskiej dla Kielc, Lublina, Piotrkowa i Radomia i drugie, dotyczące ordynacji miejskiej dla pozostałych 34 miast okupacji. W myśl tych rozporządzeń „Zakres działania Rady Miejskiej obejmuje pieczę nad gospodarskimi, zdrowotnymi i kulturalnymi interesami gminy — a więc w szczególności: zarząd własnego majątku, ochronę i rozwój handlu i życia gospodarskiego, zaopatrzenie ludności w środki żywności i potrzebne artykuły, sprawy targowe, budownictwo miejskie, urządzanie i utrzymywanie dróg i środków komunikacyjnych, zaopatrzenie w wodę, zakłady dla oświetlania i odprowadzenia nieczystości, asanację, urządzenie i utrzymanie szpitali, nadzór nad zdrowotno-

²³ Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Polens. Im Juli 1916, MGGL Nor. 24.

²⁴ Organisation der Ernteverwertung, MGGL Nor. 24, s. 41—45; rozdział kontyngentów: *tamże*, s. 829—835; MGGL Nor. 20, s. 1010—1016; schematy większości komend powiatowych wraz z ich personelem: MGGL Stat. Amt 1726.

²⁵ NKN 92, s. 83.

cią, sprawy ubogich, popieranie oświaty ludowej itd., łącznie z wykonywaniem policji miejscowej we wszystkich sprawach”. Rada miejska i jej organ wykonawczy — magistrat, podlegały nadzorowi ze strony komendy powiatowej. Generalne Gubernatorstwo, a w przypadkach nie cierpiących zwłoki także komenda powiatowa, miały prawo usunąć każdy organ gminy miejskiej i zastąpić go własnymi funkcjonariuszami. W czterech większych miastach rady pochodziły z kurialnych wyborów, w pozostałych z nominacji komendantów powiatów. Ordynacja wchodziła w życie 1 października 1916 r.²⁶

Zmianom w polityce i organizacji władz okupacyjnych towarzyszyły zmiany w obsadzie personalnej na poszczególnych stanowiskach. Pierwszym generalnym gubernatorem w Kielcach, a potem w Lublinie, został dotychczasowy gubernator wojskowy z Kielc — gen. major baron Erich Diller. Miał on za sobą karierę urzędniczą politycznego w namiestnictwie morawskim, a następnie służbę wojskową w garnizonach galicyjskich. Z tego też okresu wywodziły się jego dość bliskie stosunki z politykami galicyjskimi, znajomość spraw i języka polskiego. Skromność osobista, niewątpliwa życzliwość wobec Polaków, ujmujący sposób bycia stwarzały podstawy dla późniejszej jego popularności w kołach polskich. Zastępcą generalnego gubernatora został dotychczasowy gubernator wojskowy z Piotrkowa — gen. mjr Lustig²⁷. Szefem sztabu był ppłk Arthur Hausner, a krajowym komisarzem cywilnym hr. Jerzy Wodzicki, radca namiestnictwa lwowskiego. Stanowiska w Sekcji Wojskowej objęli oficerowie przeważnie niepolskiej narodowości, natomiast w Sekcji Administracyjnej przeważali urzędnicy Polacy²⁸.

Wspomniano już o życzliwym stosunku do Polaków pierwszego generalnego gubernatora. Jednakże jego władza i możliwości były dość ograniczone. Zasadnicze dyrektywy wydawała Naczelna Komenda Armii, a bezpośrednie wykonawstwo należało do komendantów powiatów, wobec których Diller był często bezsilny i którzy mogli prowadzić i nieraz prowadzili własną politykę²⁹. Przychodziło im to tym łatwiej, że Naczelna Komenda Armii nie była zadowolona z postępowania Dillera i nieraz dezawuowała jego rozkazy. Zarzucano mu nie dość energiczną eksploatację gospodarczą okupowanych ziem i zbytnią życzliwość dla ludności polskiej³⁰. Toteż kiedy w kwietniu 1916 r., po śmierci gen. Colarda, zaważowało stanowisko namiestnika Galicji, powołano na nie Dillera, a Naczelna Komenda Armii chętnie zwolniła go z dotychczasowych obowiązków, wysuwając na jego miejsce komendanta twierdzy krakowskiej, zbrojmistrza polnego Karola Kuka „podobno dlatego, że nie umiając ani słowa po polsku ani po francusku, nie będzie się mógł z miejscową ludnością porozumieć”³¹. Była to swojego rodzaju gwarancja, że nowy gene-

²⁶ Rozp. NW z 18 sierpnia 1916 r. dotyczące ordynacji miejskiej dla miast Kielc, Lublina, Piotrkowa i Radomia oraz Rozp. NW dotyczące ordynacji miejskiej dla trzydziestu i czterech miast, DRZW z 28 sierpnia 1916 r.

²⁷ Militärgeneralgouvernement für das Okkupationsgebiet. Einrichtung, Personale, Allgemeine Grundzüge. 26 August 1915, MGGL Pr. 1, s. 5.

²⁸ *Tamże*, s. 13.

²⁹ L. Grosfeld, *op. cit.*, s. 105; J. M. Jampolski, *op. cit.*, s. 8; J. Hupka, *Z czasów wielkiej wojny. Pamiętnik niekombatanta*. Wyd. 2, Lwów 1937, s. 151.

³⁰ J. M. Jampolski, *op. cit.*, s. 15.

³¹ *Tamże*, A. Hausner, *op. cit.*, s. 60—61.

ralny gubernator będzie dokładnym wykonawcą poleceń Naczelnej Komendy Armii. Kuk był swoistym wytworem wielonarodowościowej monarchii habsburskiej. „Łagodnego usposobienia, pisujący w chwilach wolnych od żołnierskich zajęć uwagi o goethowskim *Fauście*, był typem «eines Österreichers». Sam [...] pytał, co statystyk ma począć z ludźmi jego pokroju, gdzie ojcem był mu Słoweniec, matką czeska Niemka, on sam, dzieckiem będąc, mówił w domu po włosku, gdyż ojciec służył w triesteńskim garnizonie, a obecnie sam siebie uważał za przynależnego do niemieckiej kultury?”³²

Nominacja Kuka wypadła w niezbyt dla niego fortunnym momencie, bo w okresie zarysowującego się zwrotu w polityce Wiednia wobec okupacji, kiedy w administracji coraz bardziej potrzebni stawali się ludzie znający język polski i potrafiący nawiązać kontakt z kołami politycznymi Królestwa. Wyrazem tego zwrotu, wyraźną koncesją na rzecz Polaków z Galicji i Królestwa, było powołanie na stanowisko szefa cywilnego dra Jerzego Madeyskiego, wysokiego urzędnika wiedeńskiego Ministerstwa Wyznań i Oświecenia³³. W lipcu 1916 r. na stanowisko zastępcy generalnego gubernatora powołano gen. mjra Wiktora Grzesickiego, dotychczasowego komendanta 3 brygady Legionów. W sierpniu 1916 r. Naczelna Komenda Armii poleciła unikać, w miarę możliwości, wprowadzania do aparatu wykonawczego funkcjonariuszy nie znających języka polskiego³⁴.

Obsadę personalną komend powiatowych charakteryzowało to, że większość stanowisk komendantów, podobnie jak większość stanowisk wojskowych w ogóle, zajmowali oficerowie niepolskiej narodowości. Według stanu z 30 kwietnia 1916 r. na 24 komendy powiatowe na stanowiskach komendantów znajdowało się 4 Polaków, a 5 Polaków było zastępcami komendantów. Podobnie było z innymi ważnymi stanowiskami w aparacie powiatowym — tylko jeden Polak był powiatowym komendantem żandarmerii. Żandarmeria była najbardziej chyba „odpolszczonym” organem zarządu. Przeważali w niej Czesi, sporo było Rumunów, Węgrów, Ukraińców i Żydów, zdarzały się posterunki, w których żaden żandarm nie znał języka polskiego. Najważniejsze referaty gospodarce: handlowo-aprowizacyjny, leśny i rolniczy powierzano w powiatach przeważnie nie-Polakom. Na 24 referatów handlowo-aprowizacyjnych było 4 Polaków i 16 Żydów niemieckich³⁵.

W komendach powiatowych istniał antagonizm pomiędzy personelem wojskowym a cywilnym, antagonizm, który powodował, że komisarza cywilnego, który w założeniu miał być fachowym doradcą komendanta w sprawach administracji, zastępował często w tej roli jeszcze jeden wojskowy, adiutant, zastępca komendanta czy oficer wywiadu. Antagonizm

³² K. W. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 11; „Nowa Reforma” z 7 maja 1916 r.

³³ Militärgeneralgouvernement Befehl (dalej: MGGB) nr 44, 5 August 1916; J. Madeyski, *Przedmowa* do K. W. Kumanieckiego, *op. cit.*, s. 5; A. Hausner, *op. cit.*, s. 69—70; „Nowa Reforma” z 23 lipca 1916 r.

³⁴ MGGB nr 38, 19 Juli 1916; „Kurier Codzienny” z 27 lipca 1916 r.; Politische Direktiven für die Militärverwaltung in Polen, MGGL Nor. 24, s. 230—231.

³⁵ *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914—1917*, Kraków 1917, s. 237—245; Administracja austriacka w okupowanej części Królestwa Polskiego wraz ze spisem osób zajmujących wyższe stanowiska w c. i k. administracji w dniu 30 kwietnia 1916 r. Zestawił — Spectator, NKN 92, s. 76—90.

ten zbiegał się lub pokrywał z niesnaskami między personelem polskim, przeważnie urzędnikami cywilnymi, a niemieckimi wojskowymi. Dla położenia kresu nieporozumieniom i sporom kompetencyjnym Generalne Gubernatorstwo wydało we wrześniu 1916 r. zarządzenie rozgraniczające zakres działania oddziału wojskowego i oddziału cywilnego komend powiatowych³⁶.

O ile przygotowanie fachowe kierowników poszczególnych działów administracji w Generalnym Gubernatorstwie nie wzbudzało na ogół krytycznych uwag, to zwykle podkreślano słabą znajomość spraw administracyjnych, gospodarczych i politycznych Królestwa wśród znacznej części personelu wojskowego w powiatach, poczynając od ich komendantów. Powodowało to, przy podrzędnej roli fachowego czynnika cywilnego, małą sprawność administracji, wydawanie nie przemyślanych zarządzeń, które następnie trzeba było odwoływać, co podrywało autorytet administracji w oczach ludności³⁷. Porównanie funkcjonowania cywilnego aparatu administracji powiatowej w okupacji niemieckiej z wojskową administracją austriacką wychodziło zwykle na niekorzyść tej ostatniej, aczkolwiek podkreślano, że warunki życia ludności w okupacji niemieckiej są trudniejsze, a eksploatacja lepiej zorganizowana i bardziej bezwzględna³⁸. Ten ogólny dla całego Generalnego Gubernatorstwa obraz nabiera różnych odcieni, jeżeli odnieść go do poszczególnych powiatów. Wydaje się, że szczególną rolę odgrywała tu osoba komendanta powiatu, jego wiedza i umiejętności administracyjne, stosunek do podległego mu personelu i miejscowej ludności³⁹.

2. DZIAŁALNOŚĆ GENERALNEGO GUBERNATORSTWA WOJSKOWEGO W POLSCE

(wrzesień 1915 — listopad 1916)

Działalność administracji okupacyjnej w omawianym czasie obejmowała, obok podstawowych zadań gospodarczych, wojskowych i politycznych, także dość obszerne zadania organizacyjne wynikające z faktu wchodzenia zarządu okupacyjnego na nowe tereny, konieczności organizowania aparatu administracyjnego i dostosowywania tego aparatu, jego organizacji, funkcjonowania, norm prawnych i przepisów wykonawczych do warunków okupacji i do stawianych przed tym aparatem zadań.

Obok ukazującego się od lutego 1915 r. „Dziennika Rozporządzeń c. i k. Zarządu Wojskowego w Polsce” od 9 października 1915 r. zaczął wychodzić „Dziennik Rozporządzeń c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupowanego w Polsce”, zawierający zarządzenia i ogłoszenia gubernatorstwa lubelskiego, także wydawany w wersji polskiej i niemieckiej. Komendy powiatowe wyda-

³⁶ Raporty ogólne charakteryzujące administrację austriacką w okupowanej części Królestwa, NKN 91, s. 184—227; Organisation der Kreiskommanden, AGAD Kreiskommando (dalej: KK) Jędrzejów 4, s. 690—692.

³⁷ Uwagi w sprawie postępowania c. i k. władz austriackich wobec ludności Królestwa Polskiego, NKN 91, s. 248—251; J. M. Jampolski, *op. cit.*, s. 10—11.

³⁸ NKN 92, s. 76; W. Grabski, J. Stojanowski, J. Warężak, *Rolnictwo Polski 1914—1920, W: Polska w czasie wielkiej wojny (1914—1918)*, t. III, Warszawa 1936, s. 307.

³⁹ NKN 91, s. 184—227; J. M. Jampolski, *op. cit.*, s. 8—9.

wały, również w dwu językach, swoje „Dzienniki Urzędowe”. Sprawy wojskowe i personalne (nominacje, awanse, wyróżnienia i odznaczenia) obejmowały, wydawane w języku niemieckim, „Militärgeneralgouvernements Befehle”⁴⁰ oraz „Kreiskommandobefehle”⁴¹ komend powiatowych.

Kontynuowano prace nad dotychczas obowiązującymi na terenie okupacji normami prawnymi, z których większość miała nadal obowiązywać. We wrześniu 1915 r. władze okupacyjne objęły nadzór nad akcją ratunkową. Po rozwiązaniu przez władze niemieckie Centralnego Komitetu Obywatelskiego w Warszawie w listopadzie 1915 r. został utworzony w Lublinie Główny Komitet Ratunkowy dla okupacji austriackiej. W stolicach dawnych guberni powstały komitety ratunkowe ziem: piotrkowskiej, kieleckiej, radomskiej i lubelskiej. W powiatach i gminach działały komitety powiatowe i gminne. Komitety ratunkowe miały informować administrację o potrzebach materialnych ludności, przedkładać odpowiednie wnioski i współpracować w prowadzeniu akcji ratunkowej. Utworzone przez komitety sierocińce, herbaciarnie, kuchnie ludowe, szkoły i szpitale były częściowo dotowane przez komendy powiatowe, zarówno w gotówce, jak i w naturze — produktami żywnościowymi. Władze powiatowe rozdelały najuboższej ludności, za pośrednictwem komitetów ratunkowych, zabezpieczenie pieniężne, żywność, drzewo opałowe, naftę, węgiel i ofiarowaną przez austro-węgierski Komitet Ratunkowy w Wiedniu bieliznę i odzież zimową, tę ostatnią bezpłatnie lub po obniżonych cenach.

Na akcję ratunkową przeznaczano kwoty uzyskane z grzywien i ze sprzedaży skonfiskowanych towarów. Utworzono też specjalny fundusz dyspozycyjny generalnego gubernatora, w wysokości 10 000 koron miesięcznie, z czego każdego miesiąca 5000 otrzymywał Główny Komitet Ratunkowy, a pozostałą kwotę także przeznaczano często na cele dobroczynne. W listopadzie 1915 r. Książęco-Biskupi Komitet z Krakowa przekazał na rzecz komitetów ratunkowych 200 000 koron.

Rodzinom urzędników rosyjskich umożliwiono wyjazd do Rosji poprzez kraje neutralne, a pozostałym na terenie okupacji urzędnikom carskim i ich rodzinom, rodzinom żołnierzy rosyjskich, emerytom, inwalidom, wdowom i sierotom wypłacano zabezpieczenie pieniężne w wysokości równej połowie kwoty otrzymywanej przez nich od rządu rosyjskiego. Od 1 maja 1916 r. zasiłki w takiej wysokości jak rodzinom rezerwistów rosyjskich przyznano rodzinom robotników wcielonych do oddziałów robotników cywilnych i rodzinom woźniców przy armii w polu, przy czym o wypłacie zasiłku decydowała opinia miejscowego komitetu ratunkowego.

W ramach akcji ratunkowej administracja wydawała pogorzelncom drzewo budulcowe z lasów państwowych, bezpłatnie lub po obniżonych cenach, udzielała też zapomóg na zakup drzewa w lasach prywatnych. Rolnikom udzielano pożyczek w zbożu siewnym, zwrotnych po żniwach z 20% dodatkiem. Przed siewami wiosennymi 1916 r. przeprowadzono wykup części kwitów rekwizycyjnych, zasilając w ten sposób rolnictwo

⁴⁰ MGGL Nor. 1; NKN 95.

⁴¹ Dla niektórych powiatów zachowały się one w aktach komend powiatowych: KK Dąbrowa 59, KK Olkusz 1, KK Pińczów 2, KK Piotrków 10, KK Radom 169, KK Wierzbnik 38.

gotówką⁴². Ten ostatni przykład jest, jak się wydaje, charakterystyczny dla całego udziału władz okupacyjnych w akcji ratunkowej. Środki przekazywane przez administrację na cele ratunkowe pochodziły z eksploatacji okupowanego terenu, a eksploatacja terenu przez okupanta powodowała, obok zniszczeń wojennych i innych wywołanych przez wojnę trudności, że prowadzenie akcji ratunkowej było konieczne.

Utrzymaniu stanu bezpieczeństwa na okupowanym terenie, przestrzeganiu przepisów meldunkowych i paszportowych służyła żandarmeria, policja i służba wywiadowcza.

Najbardziej rozbudowany był korpus żandarmerii, który wraz z przesuwaniem się frontu na wschód zastępował etapową żandarmerię polową. Oddziałowi Żandarmerii w Sekcji Wojskowej podlegało 27 powiatowych komend żandarmerii, na których terenie znajdowały się komendy okręgów i posterunków⁴³. W grudniu 1915 r. utworzono Lotny Korpus Żandarmerii, który miał zwalczać bandy rabunkowe. Składał się on z trzech samodzielnych oddziałów z siedzibą w Lublinie, Kielcach i Radomiu. Służbą śledczą kierowała Centrala Śledcza w Lublinie, która wydawała dziennik gończy dla całej okupacji, dysponowała Biurem Daktyloskopii, opracowywała album przestępców i rejestr karny. Prowadzono szkolenie personelu żandarmerii, do którego wciągano dobrowolnie zgłaszających się mieszkańców okupacji.

Oddziałowi Policyjnemu Generalnego Gubernatorstwa podlegało 5 komisariatów policji w większych miastach: Lublinie, Piotrkowie, Kielcach, Radomiu i Dąbrowie. Obok nich istniała w miastach milicja miejska podporządkowana bezpośrednio zarządowi miast⁴⁴.

Wraz z utworzeniem Generalnego Gubernatorstwa dotychczasowe Wojskowe Biura Wywiadowcze w Piotrkowie i Kielcach połączono w Oddział Wywiadowczy, a do komend powiatowych przydzielono po jednym oficerze wywiadu. W Lublinie i Skarżysku utworzono ponadto Kolejowe Biura Wywiadowcze. Po przeniesieniu Generalnego Gubernatorstwa do Lublina powołano w Kielcach ekspozyturę Oddziału Wywiadowczego dla powiatów na zachód od Wisły.

Oddział Wywiadowczy kierował defensywną służbą wywiadowczą na całym administrowanym obszarze, śledził życie polityczne obu okupacji i sporządzał tygodniowe raporty polityczne dla Oddziału Operacyjnego Naczelnej Komendy Armii. Na terenie powiatu za sprawy wywiadu był odpowiedzialny jego komendant. W lutym 1916 r. Oddział Wywiadowczy został podporządkowany szefowi sztabu Generalnego Gubernatorstwa.

1 września 1916 r. przeprowadzono reorganizację służby wywiadowczej, tworząc w Lublinie, Zamościu, Krasnymstawie, Kielcach, Radomiu, Piotrkowie i Miechowie Biura Wywiadowcze obejmujące po kilka powiatów. Otrzymały one personel złożony z 2 oficerów, 1 żandarma-zwiadowcy, 2—3 agentów policyjnych i niezbędnych sił pomocniczych. Odciążono

⁴² Politische Verwaltung, MGGL Pr. 748, s. 383—387; GKR do Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie, Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, rkps 559 (Zbiory Jana Steckiego), k. 9; MGGL MS 5, nr 2611, 2686, 2745; NKN 84, s. 163; Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: WAPL) KK Lublin 24; „Głos Lubelski” z 12 listopada 1915 r.

⁴³ Gendarmerierayonskommandos. Errichtung. MGGB nr 3, 28 Oktober 1915; Sicherheitsdienst, MGGL Pr. 748, s. 409.

⁴⁴ Ausgestaltung der Staatspolizei, MGGL Pr. 225, s. 99—102.

w ten sposób od spraw wywiadu komendantów powiatów i powiatowych komendantów żandarmerii, którzy niejednokrotnie, wobec braku oficerów wywiadu, pełnili ich obowiązki ⁴⁵.

Sądownictwo wykonywały na terenie okupacji sądy wojskowe i cywilne. W powiatach istniały sądy wojskowe wykonujące sądownictwo karne w stosunku do osób wojskowych i wyższe sądownictwo karne w stosunku do osób cywilnych. Nadzór nad tym sądownictwem sprawował Oddział Sądownictwa Wojskowego.

Do kompetencji sądów cywilnych należały wszystkie sprawy cywilne oraz te sprawy karne, które nie podlegały sądom wojskowym. Sądy cywilne dzieliły się na sądy gminne, pokoju, powiatowe, trybunały i Sąd Apelacyjny Generalnego Gubernatorstwa.

Sądy gminne i sądy pokoju mieściły się z zasady w tych samych miejscowościach, w których funkcjonowały za czasów rosyjskich. W maju 1916 r. wprowadzono jednolite sądy pokoju na miejsce dotychczasowych sądów gminnych i sądów pokoju. W trakcie tego ujednoczenia zniesiono 11 sądów gminnych, tak że jesienią 1916 r. na terenie okupacji znajdowało się 167 sądów pokoju, w tym tylko 16 obsadzonych przez sędziów austriackich, pozostałe zaś przez sędziów miejscowych. Sędziom miejscowym dodano, jako doradców, 3—5 ławników, podczas gdy sędziowie austriaccy sądzili bez udziału ławników. Przy sądach pokoju w miastach powiatowych istniały urzędy hipoteczne dla drobnej własności. Sądy pokoju wykonywały niższe sądownictwo w sprawach cywilnych i karnych. W sprawach tych drugą i ostatnią instancją był sąd powiatowy. Sądził on w składzie trzech sędziów, przy czym przewodniczył sędzia austriacki, a dwaj pozostali to sędziowie pokoju.

Trybunały istniały w czterech dawnych miastach gubernialnych: Piotrkowie, Kielcach, Radomiu i Lublinie i sprawowały wyższe sądownictwo cywilne, a w powiecie, w którym miały swoją siedzibę, pełniły także funkcje sądu powiatowego. Personel sędziowski stanowili w nich przeważnie urzędnicy austriaccy. Trybunały sądziły również w kompletach trzyosobowych. Istniały przy nich urzędy hipoteczne dla wielkiej własności i dla realności miejskich.

Sąd Apelacyjny Generalnego Gubernatorstwa był drugą i ostatnią instancją w sprawach trybunalskich. Rozpatrywał on także ważniejsze zażalenia. Zorganizowany był analogicznie do trybunałów. Personel Sądu Apelacyjnego stanowił jednocześnie Oddział Sądownictwa Cywilnego Sekcji Administracyjnej, a potem Krajowego Komisariatu Cywilnego. Jego kompetencje obejmowały: administrację w sprawach sądownictwa cywilnego, sprawy legislacyjne i poradnictwo prawne dla pozostałych resortów administracji.

Egzekucję wyroków sprawowały urzędy gminne i komornicy sądowi. Kary pozbawienia wolności wykonywano w aresztach polowych przy sądach wojskowych, w aresztach gminnych, w zakładach karnych w Chęcinach i Piotrkowie, a przy wyrokach ponad 5 lat w więzieniach w Austrii ⁴⁶.

W sprawach gospodarczych władze okupacyjne zmierzały, przez cały

⁴⁵ MGGL Pr. 1, nr 31; Pr. 748, s. 412—413.

⁴⁶ Rozp. NW z 9 maja 1916 r. dotyczące sądownictwa, DRZW z 14 maja 1916 r.; Justizverwaltung, MGGL Pr. 748, s. 405—408; *Die Ziviljustiz im ö.-u. Okkupationsgebiete in Polen 1915—1917*, Lublin 1918.

system rozporządzeń i odpowiednio zorganizowany aparat administracji gospodarczej, do objęcia kontrolą i podporządkowania sobie całości życia gospodarczego zajętych terenów. Aparat gospodarczy rozrastał się wraz z przedłużaniem się okupacji, a ingerencja władz w sprawy życia gospodarczego sięgała coraz głębiej.

Po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa przystąpiono do obliczania dochodów skarbu rosyjskiego z terenu czterech guberni i ułożono, uwzględniając zmienione warunki gospodarcze, preliminarz dochodów nowej władzy z dotychczasowych źródeł⁴⁷.

Organizacja służby skarbowej natrafiła na poważne trudności nie tylko ze względu na zniszczenia spowodowane wydarzeniami wojennymi, ale również dlatego, że na zajętych terenach brak było katastrów podatkowych wywiezionych przez władze rosyjskie, a zachowane rosyjskie przepisy podatkowe musiano tłumaczyć na język niemiecki i polski.

Jesienią 1915 r. rozciągnięto dotychczasową wojskową organizację straży skarbowej na cały obszar Generalnego Gubernatorstwa. Komendzie Straży Skarbowej w Lublinie podlegały powiatowe komendy skarbowe podzielone na okręgi i posterunki straży skarbowej. Do służby w straży skarbowej przyjmowano, po odpowiednim przeszkoleniu, ochotników spośród ludności miejscowej. Straż skarbową rozlokowaną na granicy okupowanego obszaru pełniła równocześnie obowiązki służby celnej i granicznej. W lutym 1916 r. powołano, dla skutecznego zwalczania przemytu, policyjną służbę graniczną (Grenzpolizeidienst)⁴⁸.

W gospodarce finansowej obowiązywała zasada, że administracja okupacyjna miała pokrywać wszystkie swoje wydatki, w tym także koszty utrzymania armii okupacyjnej, ze środków własnych. O ile dochody własne nie wystarczały, Naczelną Komendę Armii udzielała pożyczki, która stanowiła dług okupowanego terenu. Całość planowanych dochodów i wydatków ujmowano na okres roku gospodarczego (od 1 lipca do 30 czerwca) w postaci preliminarza budżetowego (Voranschlag für Budgetjahr). Także komendy powiatowe prowadziły administrację na podstawie preliminarza budżetowego i udzielały gminom zwrotnych zaliczek na pokrycie wydatków⁴⁹.

Działalność Generalnego Gubernatorstwa była finansowana częściowo przez Bank Austro-Węgier, a częściowo przez austriackie i węgierskie Pocztowe Kasy Oszczędnościowe, które obsługiwały także komendy powiatowe. Miesięczny obrót pieniężny Generalnego Gubernatorstwa wahał się w granicach 30—32 000 000 koron, każdej z komend powiatowych w granicach 1—2 000 000 koron.

Trzymano się zasady czerpania z dotychczasowych źródeł dochodów administracji rosyjskiej. W pierwszym jednakże roku okupacji, za rządów Dillera, eksploatacja finansowa miała nieco ograniczone rozmiary — udzielano ulg celnych przy przywozie materiałów niezbędnych do odbudowy i umorzono część zaległych podatków. Władze były zainteresowane w umocnieniu podstawy swoich późniejszych wpływów podatkowych, a tak-

⁴⁷ Finanzverwaltung, MGGL Pr. 748, s. 397—401.

⁴⁸ Grenzpolizeidient-Durchführung, KK Jędrzejów 4, s. 205—210.

⁴⁹ Bestimmungen für die Verfassung des Voranschlages und Gebarungsdarstellung bei der k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Polens und Serbiens, MGGL Nor. 24, s. 1349—1361; R. Mitzka, *op. cit.*, s. 9.

że w odbudowie produkcji rolnej. Jednakże poczynając od końca 1915 r., przystąpiono do stopniowego podwyższania podatków bezpośrednich i pośrednich, wprowadzając coraz to nowe monopole⁵⁰.

Władze okupacyjne ujęły w swoje ręce całość obrotu towarowego pomiędzy okupacją a sąsiadującymi z nią terenami. Główna rola przypadła tutaj Centrali Obrotu Towarami. Mieściła się ona w Krakowie, a swoje ekspozytury miała w Wiedniu i Budapeszcie, natomiast Biura Informacyjne w Krakowie, Piotrkowie (następnie w Radomiu), Rzeszowie i Lwowie. Do zakresu działania tego organu należało: określenie potrzeb przywozu, ewidencja nadwyżek okupowanego terenu, okresowe żądanie kontyngentów przywozowych w centralnych urzędach Austro-Węgier, wydawanie zezwoleń na wywóz z terenu okupacji, wreszcie ściąganie wierzytelności firm austro-węgierskich⁵¹.

Odpowiednio do tych zadań Centrala Obrotu Towarami składała się z Oddziału Wywozu, który zajmował się wywozem produktów rolnych (oprócz zboża) i leśnych otrzymywanych z Sekcji Gospodarczej. Główną rolę odgrywał wywóz ziemniaków i drzewa. W pierwszej połowie 1916 r. przez Oddział Wywozu przeszły towary wartości ok. 15 mln koron.

Oddział Przywozu cierpiał na brak towarów z powodu systematycznego zmniejszania kontyngentów przywozowych z Austro-Węgier. Oddział ten utrzymywał bezpośrednie kontakty z resortowymi ministerstwami.

Oddział Inkasa zajmował się ściąganiem wierzytelności firm austro-węgierskich z terenu okupacji, natomiast Oddział Muzeum Handlowego organizował pośrednictwo między producentami i odbiorcami z monarchii i Generalnego Gubernatorstwa.

Oddział Obrotu prowadził rejestrację wszystkich rozporządzeń gospodarczych administracji okupacyjnej, a także działalność publicystyczną informującą o wydawanych rozporządzeniach, o możliwościach eksploatacji, kupna i sprzedaży. Kontynuował on zapoczątkowane w październiku 1915 r. wydawanie „Wiadomości c. i k. Zarządu Obrotu Towarowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupacyjnego w Polsce” — dwutygodnika z częściami w języku polskim i niemieckim. W tym samym oddziale prowadzono statystykę obrotu towarowego.

W maju 1916 r. wprowadzono, na pokrycie kosztów działalności Centrali Obrotu Towarami, jednoprocenowy podatek od wartości towaru przy wydawaniu zezwoleń na wywóz i przywóz. Od maja 1916 r. istniała Grupa Wywozowa włączona potem do Sekcji Gospodarczej jako Oddział Wywozu i Przywozu. Działalność jego była związana z Centralą Obrotu Towarami. Ustalał on kontyngent wywozowy na produkty rolne, rzemieślnicze i przemysłowe, wydawał opinie w sprawach wywozu, współpracował z innymi resortami w sprawach tariff kolejowych i żeglugowych, prowadził też księgowość i statystykę towarową dla całego Wydziału Gospodarczego. Utworzeniu Grupy Wywozowej towarzyszyło wprowadzenie półprocentowego podatku wywozowego, ściąganego wyłącznie w złocie, co miało

⁵⁰ MGGL Pr. 748, s. 382; Direktiven betreffend die Einlösung der Requisitions-scheinen, MGGL MS 619, nr 50.

⁵¹ Warenverkehrszentrale, MGGL Pr. 748, s. 389—392; Provisorische Bestimmungen für die Warenverkehrszentrale, MGGL Nor. 21; „Wiadomości...” z 15 października 1915 r.

na celu ściągnięcie do skarbu państwa znajdującej się jeszcze na terenie okupacji pewnej ilości złotych rubli ⁵².

Utworzone w czerwcu 1916 r. Towarzystwo Akcyjne „Polska Centrala Handlowa”, z siedzibą początkowo w Lublinie, a następnie w Radomiu, otrzymało od władz okupacyjnych prawo do 50% ogólnego kontyngentu przywozowego z monarchii austro-węgierskiej i wyłączny przywilej na przywóz towarów pochodzących z krajów neutralnych. Uprawnienia te, poparte kredytem bankowym w wysokości 10 mln koron gwarantowanym przez rządy Austrii i Węgier, pozwoliły na rozwinięcie przez PCH w krótkim czasie ożywionej działalności i na częściowe zastąpienie przedsiębiorstw austriackich w przywozie z monarchii i krajów neutralnych. Ograniczone zostały także możliwości działania miejscowych pośredników i paskarzy. Trzeba jednakże pamiętać, że kontyngent przywozowy dla okupacji nadal określano w Wiedniu i że na wysokość i realizację tego kontyngentu PCH nie miała wpływu ⁵³.

Wiosną 1916 r. władze okupacyjne zezwoliły Towarzystwu Przemysłowców Królestwa Polskiego w Warszawie na otwarcie filii na okupację austriacką z siedzibą w Lublinie, pozwoliły też na podjęcie działalności na terenie okupacji przez Centralne Towarzystwo Rolnicze, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie i Związek Ziemian, a w listopadzie 1916 r. zatwierdziły statut Polskiej Centrali Rolniczej — wspólnej agendy handlowej kilku istniejących dotychczas lokalnych syndykatów i towarzystw rolniczych ⁵⁴.

Znaczna część przemysłu, w którego produkcji były zainteresowane centralne władze państwa austro-węgierskiego, została objęta przez Wojskowy Urząd Górniczy. Rozkazy Naczelnej Komendy Armii z 9 września 1915 i 19 kwietnia 1916 r. rozciągały zakres działania tego urzędu na wszystkie huty żelaza w powiatach: Dąbrowa, Końskie, Wierzbnik, Kielce i Opatów, a także druciarnię i fabrykę drutu kolczastego w Sławkowie ⁵⁵.

Zakłady podlegające Wojskowemu Urzędowi Górniczemu znajdowały się pod nadzorem wojskowym. Rozporządzenie Naczelnego Wodza z 15 września 1915 r. stworzyło podstawy prawne do wprowadzenia zarządu przymusowego nad poszczególnymi przedsiębiorstwami ⁵⁶.

Produkcja zakładów kierowanych przez Wojskowy Urząd Górniczy była nastawiona głównie na wydobycie surowców, ich wywóz i przeróbkę w monarchii. Dlatego też w pierwszym rządzie uruchomiono kopalnię węgla, a później kopalnię rudy. Produkcję kopalni, a w części również jej przeznaczenie, przedstawia tabela nr 1.

⁵² MGGL Pr. 748, s. 388—389.

⁵³ Polska Centrala Handlowa w Radomiu. Biuletyn nr 1; „Wiadomości Gospodarcze” nr 12 (1918); K. W. Kumaniecki, op. cit., s. 52—54; J. M. Jampolski, op. cit., s. 17.

⁵⁴ „Wiadomości...” z 1 maja i 1 czerwca 1916 r.; Polnische Landwirtschaftliche Zentrale. Errichtung, MGGL Nor. 24, s. 780—783; Verein „Związek Ziemian”. Genehmigung der Statuten, KK Jędrzejów 4, s. 670.

⁵⁵ Bergwesen, MGGL Pr. 748, s. 428.

⁵⁶ Rozp. NW z 15 września 1915 r. dotyczące przymusowego zarządu i nadzoru nad przedsiębiorstwami przemysłowymi i rolnymi, DRZW z 18 września 1915 r.

Tabela 1

Produkt	1 I—31 XII 1915		1 I—30 IX 1916	
	produkcja	wywóz	produkcja	wywóz
Węgiel	1 647 793 t	1 283 641 t	1 881 814 t	1 574 946 t
Ruda cynku	7 741 t	25 412 t	23 915 t	×
Ruda żelaza	×	7 224 t	×	12 223 t
Sur. cynku	1 589 t	3 219 t	2 576 t	2 562 t

Jak wynika z tabeli, w przypadku rudy i surówki cynku wywóz w roku 1915 objął nie tylko całą produkcję bieżącą, ale również zapasy z lat poprzednich.

Wielkie zakłady hutnicze, takie jak Huta Bankowa, Starachowice, Ostrowiec, Chlewiska i Stąporków, stały od wybuchu wojny nieczynne. Jedynie zakłady w Ostrowcu uruchomiły od wiosny 1916 r. piec martenowski, który przetapiał istniejące zapasy surowca. Natomiast znajdujące się przy innych hutach żelaza — ruda, złom i gotowe wyroby zostały wywiezione do Austrii i opłacone częściowo kwitami rekwizycyjnymi, a w części gotówką. Rudę żelaza ze składów Huty Bankowej wywieźli Niemcy. Dwie położone w rejonie Dąbrowy fabryki maszyn wykorzystywały swoje możliwości produkcyjne w ograniczonym zakresie, a odlewnie żelaza w powiatach: Kielce, Końskie i Radom, pracowały z przerwami.

Inne zakłady przemysłowe nie podlegające Wojskowemu Urzędowi Górniczemu także cierpiały na brak surowców. Fabryki tekstylne w Piotrkowie i okolicy były z tego powodu unieruchomione przez cały okres wojny⁵⁷.

We wrześniu 1916 r. wprowadzono na terenie okupacji inspekcję fabryczną, obejmującą także nadzór nad kotłami parowymi. Teren okupacji podzielono na dwa okręgi nadzorcze podlegające poszczególnym inspektorom. Starszym inspektorem fabrycznym na teren okupacji został inż. Adam⁵⁸.

Przemysł rolny w mniejszym stopniu odczuwał brak surowców, o ile nie dotyczyły go nasilające się zarządzenia oszczędnościowe. Dotyczyły one przede wszystkim gorzelni i browarów. Spośród cukrowni pracowało 7 nie zniszczonych przez działania wojenne, podczas gdy 13 innych nie podjęło produkcji. Jednakże ograniczone możliwości wywozu płodów rolnych, zwłaszcza ziemniaków, zmusiły władze do zgody na uruchomienie pewnej liczby gorzelni. Za spirytus zresztą otrzymywano z okupacji niemieckiej węgiel. Przerób płodów rolnych prowadziły także zakłady tego rodzaju, jak olejarnie, fabryki cykorii, pasz treściwych, krochmalnie, krajalnie i suszarnie ziemniaków i jarzyn.

Brak surowców wynikał nie tylko z odcięcia przemysłu od dotychczasowych źródeł dostaw, ale był pogłębiany przez działalność aparatu administracyjnego, nastawioną na ściąganie surowców potrzebnych gospodarce wojennej. W początkowym okresie zajmowały się tym różne resorty admi-

⁵⁷ Bergwesen, MGGL Pr. 748, s. 430.

⁵⁸ „Wiadomości...” z 15 grudnia 1916 r.

nistracji, a więc artykułami skórzanymi i tekstylnymi oraz skórami surowymi — Intendentura, olejami, tłuszczami i chemikaliami — Wydział Gospodarczy, a metalami — Referat Przemysłowy. W roku 1916 akcję ściągania surowców scentralizowano, tworząc Centralę Surowców (Rohstoffzentrale). Pokrywała ona przede wszystkim potrzeby wojska, zajmowała się poszukiwaniem nowych źródeł surowców, a surowce, których aktualnie nie potrzebowała armia, przekazywała na rzecz cywilnej ludności Austro-Węgier⁵⁹.

W miarę przedłużania się okupacji nasilała się eksploatacja produkcji rolniczej. Działalność władz na tym polu zmierzała z jednej strony do podniesienia produkcji rolnej, z drugiej zaś do jak najpełniejszego wykorzystania zbiorów. Zadaniem administracji było doprowadzenie produkcji rolniczej do takich rozmiarów, aby okupacja, po pokryciu własnych potrzeb i potrzeb armii okupacyjnej, była w stanie przekazać znaczne ilości płodów rolnych Austrii. Waga, jaką przykładano do produkcji rolniczej Królestwa wynikała z faktu, że potrzeby żywnościowe austriackiej armii w polu wynosiły w roku gospodarczym ok. 0,7 mln ton mąki i 1,3 mln ton surowej paszy, natomiast Austro-Węgry mogły zaspokoić tylko połowę zapotrzebowania na mąkę i ok. 3/4 zapotrzebowania na paszę⁶⁰.

Wobec zubożenia okupowanego kraju i ożywionego szmuglu żywności na teren okupacji niemieckiej, gdzie żywność była znacznie droższa, przy niewielkiej wartości korony i braku autonomicznych organizacji gospodarczych, wykonanie zadań gospodarczych drogą wolnego handlu było niemożliwe. Przystąpiono więc do przymusowego wojskowego organizowania i zagospodarowania produkcji rolniczej. Wydział Gospodarczy, a potem Sekcja Gospodarcza w porozumieniu z komisariatem cywilnym stworzyły założenia i ramy prawno-administracyjne.

Szereg rozporządzeń, z których pierwsze pochodzą jeszcze z okresu przed utworzeniem Generalnego Gubernatorstwa, stworzyło podstawy prawne do państwowej gospodarki produkcją rolną. Każdy właściciel nieruchomości rolniczej został zobowiązany do uprawiania jej i do troski o staranne przeprowadzenie zbiorów. Gminne komisje gospodarcze miały stwierdzić istniejące zasoby siły pociągowej i siły ludzkiej i rozdzielić ją tak, aby w pełni wykorzystać pola. Ustanowiono obowiązek niesienia pomocy wewnętrznej każdej gminy i między sąsiadującymi gminami, a dla opuszczonych gruntów ustanowiono zarząd przymusowy. Wszyscy właściciele ziemi zostali zobowiązani do zawiadomienia władz o obszarze uprawianych pól i o wielkości poszczególnych upraw. Wyznaczony przez Naczelną Komendę Armii kontyngent zbożowy Generalne Gubernatorstwo, na podstawie szacunku zbiorów, rozkładało na powiaty. W powiatach referaty rolnicze dokonywały rozdziału na gminy, a tutaj komisje gospodarcze wyznaczały kontyngent dostaw poszczególnych producentów⁶¹.

W roku gospodarczym 1915/16, najbardziej pomyślnym dla rolnictwa okupacji, osiągnięto uprawę 92%⁰ zdalnych do uprawy pól (wobec 90%⁰ w czasach pokojowych), a zbiory w roku 1916 przyniosły ponad 1 mln ton zboża. Płody rolne, którymi dysponowały władze okupacyjne, były prze-

⁵⁹ MGGL Pr. 748, s. 388: „Wiadomości...” z 15 maja 1916 r.

⁶⁰ Brotfruchtertrag, MGGL Pr. 4, s. 125—129; MGGL an das EOK in Teschen, *tamże*, s. 134—139; A. Hausner, *op. cit.*, s. 365.

⁶¹ Zob. rozporządzenia z tego okresu w DRZW.

znaczone na zaopatrzenie oddziałów okupacyjnych, ludności miejskiej okupacji (z magazynów Zarządu Wojskowego zaopatrywano ok. 450 000 osób, a przede wszystkim ludność powiatu dąbrowskiego) oraz na wywóz dla armii i do Austrii. Od początków działalności Generalnego Gubernatorstwa do 30 września 1916 r. wywieziono z okupacji następujące ilości produktów rolniczych ⁶²:

Zboża chlebowe	21 108 t
Jęczmień	9 940 t
Owies	3 370 t
Ziemniaki	110 960 t
Pasze surowe	5 980 t
Melasa	7 830 t
Mączka ziemniaczana	370 t
Makuchy i rzepak	1 430 t
Jarzyny	240 t
Razem	161 228 t

Zakup środków żywności odbywał się po cenach niższych od obowiązujących oficjalnie w monarchii habsburskiej. Władze okupacyjne przy przekazywaniu żywności odbiorcom doliczały do ceny zakupu dodatek monopolowy, który pokrywał koszty magazynowania, transportu, ubytki itp. Producenci byli zobowiązani do sprzedania władzom wszystkich nadwyżek ponad wyznaczoną dla producenta, rodziny i inwentarza normę spożycia i zboże na zasiew ⁶³.

Zbieranie ziemniaków i jaj nie zostało początkowo zmilitaryzowane i w marcu 1916 r. przekazano je firmie „Miles”. Było to przedsiębiorstwo skupu austriackiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, z którym w akcji zakupu ziemniaków współpracowały referaty rolnicze komend powiatowych i władze kolejowe. Po wstrzymaniu działalności „Miles” w sierpniu 1916 r. komendy powiatowe otrzymały także zadanie ściągania zbiorów ziemniaków. Na tych terenach, z których wywóz ziemniaków nie był możliwy, założono suszarnie, które w kampanii 1915/16 uzyskały 360 wagonów suszu. Ruch gorzelni został dalece zahamowany, aby oszczędzić ziemniaki na cele spożywcze.

Dobra koronne, donacje i majątki opuszczone Zarząd Wojskowy przejął pod własną administrację. W marcu 1916 r. założono w Lublinie fabrykę pasz treściwych, która w tym roku wyprodukowała 900 wagonów paszy.

Doświadczenia uzyskane przy ściąganiu i zużytkowaniu zbiorów 1915 r. doprowadziły w lecie 1916 r. do rozszerzenia własnych przedsiębiorstw Zarządu Wojskowego i do wprowadzenia w pełni scentralizowanej gospodarki płodami rolnymi. Do tego celu powołano Centralę Spożytkowania Płodów Rolnych (Ernteverwertungszentrale), jako samodzielny zakład na zasadach handlowych i z własną księgowością, który 1 października 1916 r. przejął administrację i spożytkowanie produkcji rolniczej okupacji. Centrala ta funkcjonowała ponadto wewnątrz Sekcji Gospodarczej jako jej referat w odnośnych sprawach. Organami wykonawczymi Centrali były

⁶² „Wiadomości...” z 1 maja 1916 r.

⁶³ MGGL Pr. 748, s. 418.

oddziały rolnicze komend powiatowych, które zostały wyposażone w oddzielną księgowość i niezbędne magazyny w liczbie ok. 140. Przy Centrali i przy komendach powiatowych do współpracy przy szacunku zbiorów, przy rozdziale kontyngentów i przy regulowaniu konsumpcji byli wciąż doradcy ze strony miejscowych organizacji⁶⁴.

Do prac przy uprawie roli sprowadzono 42 pługi motorowe i 7 kompletów pługów parowych, które wypożyczano do prac polowych za odpowiednio skalkulowaną opłatą pokrywającą koszty amortyzacji, eksploatacji i obsługi. Do prac żniwnych skierowano oddziały jeńców wojennych oraz żołnierzy z oddziałów etapowych i formacji zapasowych.

Sprowadzono z Niemiec buhaje zarodowe, które wydierżawiano miejscowym hodowcom, przystąpiono też do energicznej walki z chorobami zakaźnymi zwierząt, wprowadzając jednolite świadectwa, oględziny bydła na ubój i mięsa, uregulowanie targów i jarmarków zwierzęcych, urządzenie miejsc grzebania padliny i wprowadzenie nadzoru policyjno-weterynaryjnego nad produktami mięsnymi i ich sprzedażą⁶⁵.

Z początkiem roku 1916 władze okupacyjne wznowiły sprawy regulacji serwitutów⁶⁶.

Zarząd Wojskowy ujął w swoje ręce zaopatrzenie ludności okupacji w artykuły konsumpcyjne, których nie produkowano na miejscu, a więc towary kolonialne, sól czy naftę. Dokonywała tego częściowo Centrala Obrotu Towarami i jej biura informacyjne, częściowo poszczególne monopole i Polska Centrala Handlowa⁶⁷.

Wprowadzono ograniczenia w konsumpcji ludności, ustanawiając normy spożycia na głowę, dni bezmięsne i inne środki. Szerzący się w związku z tym nielegalny handel żywnością zwalczano przez ustanowienie cen maksymalnych, surowe kary za ich przekraczanie, utworzenie policji targowej, nowe przepisy targowe, kontrolę wag i miar itp.⁶⁸

Dyrekcja Dóbr i Lasów dysponowała jesienią 1916 r. użytkami leśnymi o powierzchni 230 787 ha. Ogromne zapotrzebowanie na drzewo, zarówno na potrzeby odbudowy zniszczonego kraju, jak i przede wszystkim na cele wojskowe (budowa umocnień, podkłady kolejowe) spowodowało, że gospodarka leśna miała charakter rabunkowy i że drzewo stało się przedmiotem operacji spekulacyjnych. Próby ograniczenia rabunku i eksploatacji podjęte przez pierwszego dyrektora dóbr i lasów, Antoniego Syma, zakończyły się odwołaniem go ze stanowiska i wprowadzeniem na jego miejsce profesora wiedeńskiej Wyższej Szkoły Rolniczej, radcy dworu Micklitz. Wyraźny nacisk na wzmożenie eksploatacji lasów wywierała Naczelną Komenda Armii.

Mimo znacznych trudności, głównie transportowych, którym zapobiegano przez budowę sieci kolejek leśnych (ok. 150 km), i kłopotów kadrowych spowodowanych częstym powoływaniem personelu leśnego do oddziałów frontowych w roku gospodarczym 1915/16 dostarczono 50 703 m³

⁶⁴ Instruktion der Ernteverwertungszentrale des MGGP, Wien 1916, MGGL Nor. 21; A. Hausner, *op. cit.*, s. 368.

⁶⁵ Landwirtschaft, MGGL Pr. 748, s. 414—416; Wykaz wierzytelności b. władz austro-węgierskich od wielkiej własności ziemskiej, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Główny Urząd Likwidacyjny 1158, nr 801.

⁶⁶ Servitutenablösung, KK Jędrzejów 2, s. 299.

⁶⁷ MGGL Pr. 748, s. 418.

⁶⁸ Zob. przypis 61.

drzewa o wartości 960 921 koron na potrzeby wojska i 338 219 m³ drzewa o wartości 5 mln koron na akcję ratunkową. Mniejsza ilość drzewa dostarczonego wojsku spowodowana była właśnie trudnościami komunikacyjnymi⁶⁹.

Statystykę gospodarczą prowadził Urząd Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa, który przeprowadził spis ludności okupacji według stanu z 15 października 1916 r.⁷⁰

Słaba sieć komunikacyjna była istotną przeszkodą w pełnej eksploatacji okupowanego terenu. Dotkliwie odczuwano niedostatek połączeń kolejowych i drogowych pomiędzy Królestwem i Galicją i w samym Królestwie, a także małą ilość środków transportu, którymi dysponował Zarząd Wojskowy. Braki komunikacyjne powodowały zaleganie wydobytego węgla i niemożność wywiezienia uzyskanej przez władze produkcji rolnej, zwłaszcza ziemniaków. Trudności pogłębiało obciążenie istniejącej sieci komunikacyjnej zadaniami na rzecz oddziałów frontowych. Dlatego też z chwilą wkroczenia oddziałów austro-węgierskich do Kongresówki przystąpiono do odbudowy dotychczasowych linii komunikacyjnych, a także do budowy połączeń tworzonych z myślą o eksploatacji okupowanego terenu.

Latem i jesienią 1915 r. zostały uruchomione, po odbudowie lub przebudowie, koleje normalnotorowe. Równocześnie przystąpiono do budowy nowych linii: Rozwadów—Kraśnik, Bełzec—Rejowiec, Zawada—Zamość—Hrubieszów i Ostrowiec—Sandomierz. Większość prac, którymi kierowała Komenda Kolei Wojskowej w Radomiu, ukończono do jesieni 1916 r.

Latem 1915 r. przystąpiono również do budowy sieci kolejek wąskotorowych. Budowa tej sieci, o łącznej długości ok. 500 km, trwała do 1918 r. Zbudowano wówczas linie: Miechów—Działoszyce, Jędrzejów—Bogoria—Staszów—Szcucin, Bogoria—Iwaniska, Opole—Wąwolnica, Karczmiska—Rybaki, Łęczna—Nasutów, Sędziszów—Szczekociny, Kije—Pińczów—Opatowiec, Chmielnik—Busko, Jasice—Opatów, Szastarka—Janów, Izbica—Żółkiewka, Uhnów—Hrubieszów—Horodło—Uściług, Gozdów—Teratyń, Łaszczów—Wożuczyn, Bełzec—Tarnawatka i Zwierzyniec—Biłgoraj. Istniejącą kolejkę Piotrków—Sulejów przejęto w zarząd przymusowy.

Odbudowę, konserwację i rozbudowę sieci dróg bitych utrudniał brak odpowiedniego kamienia. Jedynie w okolicach Kielc istniały kamieniołomy dostarczające kamień drogowy, który stąd był transportowany najpierw koleją, a potem przenośnymi kolejkami do miejsca przeznaczenia. Latem 1916 r. w Oddziale Budownictwa Sekcji Wojskowej został opracowany plan budowy dróg, który przewidywał budowę ok. 500 km nowych dróg oraz ok. 100 km kolejek dowozowych do transportu materiału. Plan ten realizowano do końca okupacji. Najważniejsze zbudowane odcinki to: Warka—Kozienice—Ożarów—Koprzywnica, Kielce—Ożarów, Pińczów—Działoszyce—Koszyce, Koniecpol—Pilica—Strzemieszyce i Lublin—Kraśnik—Annpol.

Odbudowano lub zbudowano mosty na Wiśle w Sandomierzu, Dęblinie,

⁶⁹ Lasy w Królestwie Polskim, NKN 92, s. 176—180; Forstwesen, MGGL Pr. 748, s. 421—423; Memorandum GKR w Lublinie z 6 grudnia 1915 r. dotyczące gospodarki leśnej i drzewnej w lasach okupacji, MGGL ZLK 71, nr 16727.

⁷⁰ MGGL WS 528.

Puławach i Annopolu, przy czym trzy pierwsze oddano do użytku w lipcu i październiku 1916 r.

Prace przy budowie dróg były prowadzone przez specjalne oddziały Landsturmu i przez jeńców wojennych. Do prac tych używano także ludności miejscowej, czy to zobowiązując gminy do dostarczenia odpowiedniej liczby robotników, czy też organizując oddziały robotników cywilnych.

Wykorzystywano również Wisłę jako arterię komunikacyjną, tworząc tzw. Flotylę Wiślaną (Wiechselflotille), która w 1916 r. miała do swej dyspozycji 7 parowców, 7 łodzi motorowych i ok. 240 galer i łodzi. Wykorzystywano ją głównie do transportu kamienia drogowego, przy regulacji Wisły i przy pracach fortyfikacyjnych, zwłaszcza w okolicach Dębina ⁷¹.

Eksploatacja okupowanych ziem obejmowała także wykorzystanie istniejących na tym terenie zasobów siły roboczej. W początkowym okresie było to, wspomniane już, zmuszanie gmin do dostarczania robotników do prac przy budowie okopów, naprawie i budowie dróg itp. Niejednokrotnie zmuszano ludność siłą do udziału w tych pracach, nakładano kontrybucje na gminy, co było powodem konfliktów pomiędzy ludnością a władzami ⁷².

W drugiej połowie 1915 r. przystąpiono do tworzenia z ludności Królestwa tzw. Oddziałów Robotników Cywilnych (Zivilarbeiterabteilungen) zorganizowanych na sposób wojskowy i wykorzystywanych głównie do prac przy budowie dróg i kolei na terenie okupacji. Przeprowadzane wcześniej spisy mężczyzn, przeznaczonych do wcielenia do tych oddziałów, a następnie sposób przeprowadzania werbunku (w Lublinie np. wojsko i żandarmeria wyłapywały na początku stycznia 1916 r. mężczyzn wychodzących z kościołów), wywołały wzburzenie ludności. W licznych ulotkach porównywano te wydarzenia do carskiej branki. Dochodziło do starć z wojskiem i żandarmerią, a mężczyźni ukrywali się przed poborem. Złe warunki bytowe i niskie płace w oddziałach pogarszały jeszcze sytuację. Oddziały nie osiągały zaplanowanych stanów. Efekt polityczny całej akcji był zdecydowanie ujemny ⁷³.

W okresie zmiany kursu wobec Królestwa, w połowie 1916 r., zrezygnowano z kontynuowania przymusowego werbunku i przystąpiono do organizowania dobrowolnego pośrednictwa pracy. W czerwcu 1916 r. podjęto wielką akcję werbowania robotników przedsezonowych do prac żniwnych w monarchii. W lipcu utworzono przy Generalnym Gubernatorstwie Centralny Urząd Pośrednictwa Pracy oraz 27 powiatowych urzędów pośrednictwa pracy. Od sierpnia do połowy października 1916 r. urzędy te zwerbowały 15 419 robotników, z czego 12 801 do pracy w monarchii, a resztę do pracy na terenie okupacji ⁷⁴.

⁷¹ Verkehrswesen, MGGL Pr. 748, s. 454—455.

⁷² NKN 91, s. 184—303.

⁷³ *Tamże*; Kolumny robotnicze, *tamże*, s. 305—319; Pismo GKR do GGW w Lublinie z 7 stycznia 1916 r., BKUL, rkps 559, s. 3—4; Die für Strassenbauten aufzustellenden ZAA, MGGL Nor. 24, s. 1619, K. W. Kumaniecki, *op. cit.*, s. 16; „Głos Narodu” z 20 kwietnia 1916 r.; „Gazeta Polska” (Dąbrowa) z 2 marca 1916 r.; zbiór normatywów w tych sprawach: MGGL Nor. 20; MGGL Pr. 4, nr 612.

⁷⁴ MGGL Pr. 748, s. 394; Rozp. c. i k. General-Gubernatora Wojskowego (dalej: Rozp. GGW) z dnia 6 czerwca 1916 r. O urządzeniu pośrednictwa pracy, „Dziennik Rozporządzeń c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupowanego w Polsce” (dalej: DRGGW) z 9 września 1916 r.

Wprowadzenie licznych oddziałów wojskowych na okupowany obszar zmuszało władze do troski o jego stan sanitarny, a zwłaszcza do zwalczania szerzących się chorób zakaźnych. Znalazło to wyraz w utworzeniu referatu sanitarnego Generalnego Gubernatorstwa, powołaniu lekarzy powiatowych, a tam, gdzie było to konieczne, także lekarzy okręgowych i epidemicznych. Utworzono dwa laboratoria epidemiologiczne, które dokonywały także bakteriologicznych badań żywności. Przy szpitalach powiatowych urządzono zakłady odwszania i dezynsekcji, a w niektórych miejscowościach małe izolatoria dla zakaźnie chorych. Zakłady te służyły głównie oddziałom wojskowym, natomiast szpitale cywilne, pozbawione najczęściej podstaw utrzymania po wywiezieniu przez Rosjan większości ich kapitałów, były w pewnej mierze subwencjonowane przez władze okupacyjne.

Wprowadzone zostały bezpłatne szczepienia ochronne przeciw chorobom zakaźnym. Szczepieniom tym poddano osoby nie szczepione w ciągu ostatnich 5 lat lub szczepione bezskutecznie. W związku z prowadzonymi wiosną 1916 r. intensywnymi pracami fortyfikacyjnymi, do których ściągano oddziały robotników cywilnych z całej okupacji, utworzono ruchome izby chorych i ruchome kolumny odwszające, a robotnicy, przed wcieleńiem do oddziału, byli poddawani szczepieniom ochronnym i odwszaniu. W rezultacie podjętych środków zapobiegawczych w 1916 r. opanowano epidemię chorób zakaźnych.

Odbudowano zakład leczniczy w Busku i przekształcono go w uzdrowisko wojskowe z dostępem także dla osób cywilnych, których opłaty pokrywały koszty utrzymania zakładu. W Opocznie założono Stację Uprawy Ziół Leczniczych, a ludność, zwłaszcza dzieci szkolne starano się zachęcić, poprzez pogadanki nauczycieli i służby leśnej, do zbierania ziół leczniczych skupowanych przez administrację⁷⁵.

Etapowej Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Lublinie podlegało w jesieni 1916 r. 38 etapowych urzędów pocztowych I klasy (personel austriacki), taka sama liczba urzędów II klasy (personel przeważnie miejscowy) i Etapowy Urząd Pocztowy w Komendzie Przyczółka Mostowego w Dęblinie. Początkowo urzędy te pracowały wyłącznie na potrzeby wojska, potem stopniowo przyjmowały także obsługę ruchu prywatnego i rozszerzały zakres usług świadczonych dla ludności cywilnej. W jesieni 1915 r. zaczęły przyjmować karty i przekazy pocztowe, od kwietnia 1916 r. przesyłki za zaliczeniem pocztowym, od maja tego roku paczki prywatne. W lipcu 1916 r. dopuszczono do ruchu pocztowego przesyłki polecone, w sierpniu obniżono taryfę dla czasopism, a od października wprowadzono służbę doręczycielską. Stopniowo uruchamiano też ruch pocztowy z zagranicą, najpierw z Niemcami i Generalnym Gubernatorstwem Warszawskim, potem z krajami neutralnymi. W korespondencji z Niemcami i ich obszarem okupowanym do końca 1916 r. obowiązywał język niemiecki.

Sieć telegraficzna i telefoniczna na terenie okupacji, obejmująca około 18 000 km linii, w niespełna połowie służyła administracji, poza tym była przeznaczona dla armii w polu i dla kolei wojskowej. Ludność cywilna w 1916 r. mogła z niej korzystać w minimalnym stopniu⁷⁶.

Znajdującemu się w Sekcji Administracyjnej, a następnie w Krajowym

⁷⁵ Sanitätswesen, MGGL Pr. 748, s. 450—453.

⁷⁶ Post- und Telegraphenverwaltung, *tamże*, s. 456—457.

Komisariacie Cywilnym Oddziałowi Wyznań i Szkolnictwa kierowanemu przez dra Longina Womełę, urzędnika wiedeńskiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty, podlegał szeroki zakres spraw, których wprawdzie władze nie wysuwały na czoło swojej działalności, ale które w istotny sposób rzutowały na stosunek ludności do nowej władzy i które, mimo znacznie większych w tym zakresie swobód niż za panowania rosyjskiego, były jednym ze źródeł zadrażnień w stosunkach administracja — ludność.

Stanowisko prawne związków religijnych zostało uregulowane jeszcze przed utworzeniem Generalnego Gubernatorstwa. Mimo to istniał w tym czasie szereg spraw spornych, takich jak kwestia pensji dla duchowieństwa rzymskokatolickiego, jurysdykcja biskupa rzymskokatolickiego nad byłymi uniłami i inne. Mimo to niechętny w pierwszym roku stosunek kleru do nowych władz zmienia się w tym czasie na przychylny lub przynajmniej poprawny ⁷⁷.

Wiele kłopotu miały władze z żydowskimi szkołami wyznaniowymi, chederami, ze względu na bardzo zły stan sanitarny tych zakładów. Do pomocy władzom we wszystkich sprawach wyznania żydowskiego został sprowadzony do Lublina, jako rzeczoznawca, profesor Bałaban z Galicji. Parafie ewangeliczne okupacji austriackiej tworzyły, jak i przed wojną, jeden związek religijny z parafiami okupacji niemieckiej, a do konsystorza warszawskiego należeli, jako członkowie duchowni, superintendent i proboszcz ewangelicki z Lublina.

Oddział Wyznań i Szkolnictwa kierował również działalnością administracji w austriackiej enklawie na Jasnej Górze. Do niego należały także sprawy zabytków. Po zorganizowaniu administracji polecono komendom powiatowym spisać wszystkich budowli o charakterze zabytkowym, nakazano również podjęcie kroków zapobiegających niszczeniu ich. Zarządzono zabezpieczenie pozostawionych bez opieki bibliotek, zbiorów naukowych i archiwów. W tym celu, w porozumieniu z wiedeńską Centralną Komisją Opieki nad Zabytkami, przysłano do służby w Generalnym Gubernatorstwie dwóch rzeczoznawców — do spraw zabytków i do spraw archiwalnych. Konkretnej pomocy udzielały władze przy odbudowie kościołów, przydzielając bezpłatnie drzewo budulcowe. Z podjętych wówczas prac konserwatorskich trzeba wymienić zabezpieczenie kaplicy zamkowej w Lublinie i przyznanie subwencji na odkrycie znajdujących się pod warstwą tynku fresków. Subwencję w wysokości 20 000 koron przyznano na odbudowę kolegiaty w Wiślicy, a na czele komitetu odbudowy kolegiaty stanął komendant powiatu pińczowskiego ⁷⁸.

Jednakże działalność obu rzeczoznawców szła niejako pod prąd zasadniczych zadań i kierunków działalności administracji okupacyjnej i nie potrafiła zapobiec ani rekwizycji wielu zabytkowych dzwonów kościelnych, ani przekazaniu na przemiał znacznych ilości pozostawionych przez Rosjan archiwaliów ⁷⁹.

Najwięcej miejsca w działalności tego Oddziału zajmowały sprawy szkolnictwa. Sytuacja prawna szkolnictwa została uregulowana częściowo przed utworzeniem Generalnego Gubernatorstwa, a następnie przez roz-

⁷⁷ A. Hausner, op. cit., s. 51.

⁷⁸ Unterricht und Kultus, MGGL Pr. 748, s. 444—446.

⁷⁹ J. Seruga, *Niszczenie archiwów w b. okupacji austriackiej b. Królestwa Polskiego w czasie wojny światowej*, Warszawa 1922; MGGL MS 6, nr 4794.

porządzenie z 17 października 1915 r., które upoważniało generalnego gubernatora do wprowadzenia języka niemieckiego, jako wykładowego, „w tych publicznych szkołach, w których dzieci mające pobierać naukę należą w swej większości do narodowości niemieckiej i używają języka niemieckiego jako języka towarzyskiego”⁸⁰. Rozporządzenie z 31 października 1915 r. regulowało jednolicie sprawy szkolnictwa ludowego. Szkoły wiejskie przekształcono w szkoły gminne. Władze subsydiowały szkoły publiczne na tych samych zasadach, na jakich robił to rząd carski. Utworzono miejscowe rady szkolne jako najniższe ogniwa dozoru szkolnego. Na terenie całego powiatu nadzór nad szkolnictwem sprawował inspektor szkolny, zwykle urzędnik galicyjskiej administracji szkolnej, a poza tym istnieli jeszcze gubernialni inspektorzy szkolni⁸¹.

To samo rozporządzenie wprowadzało w starszych klasach czteroklasowych szkół ludowych naukę języka niemieckiego jako obowiązkowego przedmiotu nauczania. Postanowienie to wywołało falę protestów ze strony nauczycielstwa, uczniów, rodziców i partii politycznych⁸². Władze zareagowały na napotkany opór zamknięciem pojedynczych szkół, usuwaniem opornych nauczycieli, wreszcie rozporządzenie z 31 marca 1916 r. odkładało termin rozpoczęcia nauki języka niemieckiego do roku szkolnego 1916/17⁸³.

Reskrypt z 6 czerwca 1916 r. pozwalał na wznowienie działalności Towarzystwa „Polska Macierz Szkolna”⁸⁴, a rozporządzenie z 7 sierpnia 1916 r. przewidywało utworzenie Gubernialnej Rady Szkolnej jako najwyższego organu doradczego generalnego gubernatora w sprawach szkolnych, działającego pod przewodnictwem szefa Krajowego Komisariatu Cywilnego z udziałem fachowców, przedstawicieli ludności i delegatów uznanych związków religijnych⁸⁵. Utworzenie Rady nie doszło jednak do skutku. Dotychczasowa polityka administracji w szkolnictwie, polegająca na wprowadzaniu wzorów galicyjskich, nieliczenie się z opinią czynników miejscowych, w końcu doradcze tylko uprawnienia Rady i nadzieje na przekazanie szkolnictwa w ręce przyszłych władz polskich spowodowały, że przedstawiciele miejscowi odmówili udziału w jej posiedzeniach⁸⁶.

⁸⁰ Rozp. NW z 17 października 1915 r. w sprawie uzupełnienia rozp. z 7 marca 1915 r., DRZW z 28 października 1915 r. Dalsza część rozporządzenia brzmiała: „W obwodach Generalnej Guberni na wschód od wschodniej granicy lubartowskiego, lubelskiego i janowskiego obwodu będzie na zarządzenie General-Gubernatora używany język ukraiński jako język wykładowy w tych publicznych szkołach, w których dzieci, mające pobierać naukę, używają w swej większości języka ukraińskiego jako języka towarzyskiego”. Statystyka szkolna wymienia 12 publicznych szkół ludowych z niemieckim językiem wykładowym w dniu 31 grudnia 1915 r. i 14 takich szkół w dniu 31 października 1916 r., natomiast nie wykazuje szkół ludowych z ukraińskim językiem wykładowym.

⁸¹ Rozp. WGG z 31 października 1915 r. Szkolnictwo ludowe, DRGGW z 12 listopada 1915 r.

⁸² NKN 92, s. 236—244, 282, 285; Bericht über die Dienstreise nach Dąbrowa, Piotrków, Radom, Kielce, Noworadomsk vom 4 bis 10 Februar 1916. Schulrat Dr Marian Reiter. MGGL MS 7, nr 5022.

⁸³ Rozp. GGW z 31 marca 1916 r. Nauka języków w szkołach ludowych, DRGGW z 3 kwietnia 1916 r.; A. Hausner, *op. cit.*, s. 53.

⁸⁴ Reskrypt c. i. k. Naczelnej Komendy Armii z dn. 6 czerwca 1916 r. Towarzystwo „Polska Macierz Szkolna” w Polsce, DRGGW z 9 września 1916 r.

⁸⁵ Rozp. GGW z dn. 7 sierpnia 1916 r. Utworzenie Rady Szkolnej Gubernialnej, *tamże*.

⁸⁶ NKN 92, s. 269—271; A. Hausner, *op. cit.*, s. 357.

Konfliktem między władzami a społeczeństwem towarzyszył dynamiczny rozwój szkolnictwa polskiego na terenie okupacji, zarówno publicznego, które przestało funkcjonować po ewakuowaniu przez Rosjan prawie całego personelu nauczycielskiego, jak i prywatnego, które znalazło się w korzystniejszych warunkach niż za panowania rosyjskiego. Znalazło to odbicie we wzroście liczby szkół, nauczycieli i uczniów (tabela nr 2)⁸⁷.

Tabela 2

Szkoły	Szkoły ludowe					
	31 XII 1915			31 X 1916		
	szkoły	nauczyciele	uczniowie	szkoły	nauczyciele	uczniowie
Publiczne	1 320	1 696	144 955	2 534	3 242	235 199
Prywatne	826	479	21 037	92	239	10 511
Razem	1 646	2 175	165 992	2 626	3 481	245 710

Szczególnie dynamiczny rozwój sieci szkół ludowych nastąpił w roku 1916 w powiatach Lubelszczyzny.

Szybko rozwijające się szkolnictwo ludowe cierpiało na brak wykwalifikowanych sił nauczycielskich. Starano się temu zaradzić częściowo przez sprowadzanie nauczycieli z Galicji oraz przez otwieranie zakładów kształcenia nauczycieli na terenie okupacji. W pierwszej połowie 1916 r. reaktywowano publiczne męskie seminarium nauczycielskie w Jędrzejowie, otwierając klasy I i II; w następnym roku szkolnym posiadało ono już cztery klasy z łączną liczbą 170 uczniów. W roku szkolnym 1916/17 rozpoczęły działalność publiczne seminaria nauczycielskie w Kielcach, Lublinie, Piotrkowie, Solcu nad Wisłą i Zamościu.

W roku szkolnym 1915/16 utworzono I klasę w dawnym rosyjskim gimnazjum państwowym w Kielcach, a w roku następnym w Puławach, Pińczowie, Krasnymstawie i Zamościu. Tak więc w roku szkolnym 1915/16 były czynne 2 publiczne szkoły średnie ze 139 uczniami, a w roku następnym 11 szkół z 630 uczniami⁸⁸.

Szkoły średnie zasilano także personelem nauczycielskim z Galicji. Organizowano również kursy dokształcające dla nauczycieli szkół ludowych — w Lublinie, Piotrkowie, Kielcach i Radomiu — sześciomiesięczne w ciągu roku szkolnego 1915/16, a w czasie wakacji w 1916 r. w różnych miastach powiatowych odbyło się 11 kursów dokształcających dla pozostałych nauczycieli⁸⁹.

Przy wielu szkołach gminnych zostały zorganizowane kursy dla analfabetów, cieszące się dużą frekwencją, gdyż według spisu z 1916 r. analfabeci stanowili 57%₀ ludności w wieku powyżej 6 lat⁹⁰.

⁸⁷ Wykazy statystyczne dotyczące szkolnictwa początkowego i średniego w r. sz. 1915/16 i 1916/17, WAPL KK Lublin 11.

⁸⁸ *Tamże*; R. Mitzka, *op. cit.*, s. 17.

⁸⁹ MGGL Pr. 748, s. 440; program i przebieg kursów: MGGL MS 3, nr 1039, MGGL MS 15, nr 9066, 9130, 9319.

⁹⁰ MGGL Pr. 748, s. 443; R. Mitzka, *op. cit.*, s. 18.

Urzednicy austriaccy podkreślali datujące się z czasów panowania rosyjskiego ogromne przywiązanie ludności Królestwa do szkoły prywatnej, traktowanej jako symbol niezależności narodowej. Dlatego też niechętnie było przyjmowane zakładanie średnich szkół państwowych, bowiem widziano w tym dążenie władzy okupacyjnej do objęcia kierownictwa nad wychowaniem młodzieży i do narzucenia Królestwu galicyjskich wzorów. Średnie szkolnictwo prywatne liczbą szkół i uczniów zdecydowanie górowało nad szkołami państwowymi. Odpowiednie dane dla prywatnych szkół średnich wynosiły ⁹¹:

W roku szkolnym 1915/16 — 42 szkoły i 7 054 uczniów

W roku szkolnym 1916/17 — 63 szkoły i 15 587 uczniów

Władze starały się unikać wszelkich pozorów ograniczania szkolnictwa prywatnego, udzielały mu pomocy finansowej i przyznawały lokale w budynkach dawnych szkół i instytucji rosyjskich ⁹².

Władze okupacyjne poparły w tym czasie starania Centralnego Towarzystwa Rolniczego zmierzające do utworzenia w Puławach, w miejsce ewakuowanej przez Rosjan wyższej uczelni rolniczej, Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego. Z polecenia Naczelnej Komendy Armii profesor Studium Rolniczego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Stefan Surzycki, przeprowadził niezbędne prace wstępne ukończone w roku 1916 ⁹³.

W drugiej połowie 1916 r. Naczelna Komenda Armii, w porozumieniu z ministerstwami oświaty w Wiedniu i Budapeszcie, powołała Komisję Naukową przy Generalnym Gubernatorstwie (Wissenschaftliche Studienkommission). Komisja, złożona z uczonych lwowskich, krakowskich, wiedeńskich i budapesztańskich, prowadziła badania obszaru okupacji, interesując się jej bogactwami naturalnymi i ich znaczeniem dla gospodarki ⁹⁴.

PODSUMOWANIE

W ciągu pierwszego roku istnienia austro-węgierskiego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie administracja okupacyjna roztoczyła kontrolę lub ujęła we własne ręce główne dziedziny życia gospodarczego, kulturalnego, społecznego i politycznego zajętego terenu. Konieczne było więc uformowanie własnego aparatu, który sprawował tę kontrolę lub też bezpośrednio wykonywał pewne zadania, zwłaszcza gospodarcze, a także stworzenie ram prawno-organizacyjnych dla działalności tego aparatu. Zdecydowaną przewagę w aparacie władzy okupacyjnej zdobył w tym czasie czynnik wojskowy, przeważnie niepolski, realizujący twardą linię postępowania inspirowaną przez Naczelną Komendę Armii. Wzrost zadań gospodarczych powodował rozwój gospodarczej części aparatu administracyjnego, również zorganizowanej w sposób wojskowy.

W miarę umacniania się władzy okupacyjnej następowała likwidacja

⁹¹ Wykazy statystyczne..., KK Lublin 11; W sprawie nowych szkół średnich, NKN 92, s. 272—273; MGGL Pr. 748, s. 440.

⁹² Wykaz subwencji w roku szkolnym 1915/1916: MGGL Pr. 748, s. 441.

⁹³ Tamże, s. 442; S. Surzycki, *Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach*, „Wiadomości Gospodarcze” nr 30—32 (1918).

⁹⁴ „Wiadomości Gospodarcze” nr 10—11 (1918).

organów utworzonych przez miejscowe komitety obywatelskie — rad miejskich, sądów i przejmowanie ich czynności przez zarząd okupacyjny. Komitetem obywatelskim, przekształconym na ratunkowe, pozostawiono jedynie prowadzenie akcji pomocy dla ludności pod kierunkiem władz okupacyjnych.

Oparcie dla nowej administracji stanowiło wojsko, żandarmeria i policja, a zajęty obszar, wobec niepewności jego przyszłych losów i konieczności liczenia się z silniejszym niemieckim sojusznikiem, traktowano przede wszystkim, zwłaszcza do połowy 1916 r., z punktu widzenia interesów i potrzeb armii, nakładając na niego ciężar utrzymywania wojsk okupacyjnych i rozbudowując system eksploatacji gospodarczej.

Wydarzenia poprzedzające akt 5 listopada 1916 r. sygnalizowały w dziejach austro-węgierskiej administracji okupacyjnej w Królestwie Polskim pewien nowy etap, charakteryzujący się stopniowym przekazywaniem części dotychczasowych zadań administracyjnych w ręce instytucji polskich wyłonionych spośród miejscowej ludności (samorząd miejski i powiatowy, Krajowa Rada Gospodarcza i jej centrale, przekazanie szkolnictwa i sądownictwa w ręce „królewsko-polskich” władz). Wzrosły też zadania polityczne realizowane przez Generalne Gubernatorstwo. Zasadnicze cele działalności zarządu okupacyjnego nie uległy jednakże zmianie. Zmieniła się natomiast jego organizacja i formy działalności, polegające m. in. na eksploatacji gospodarczej okupacji przy pomocy miejscowych, współpracujących z okupantem instytucji gospodarczych.

АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЕ ГЕНЕРАЛЬНОЕ ВОЕННОЕ ГУБЕРНАТОРСТВО В ЛЮБЛИНЕ ДО УКАЗА 5 НОЯБРЯ 1916 Г.

Резюме

В статье показана организация и деятельность австро-венгерского Генерального военного губернаторства в Люблине в период с сентября 1915 г. по ноябрь 1916 г. Генеральное губернаторство было главным органом оккупационной исполнительной власти на южной территории Королевства Польского занятой австро-венгерской армией. Орган этот был создан по военному образцу с преобладанием военного элемента в исполнении административной деятельности на уровне как центральном, так и повятовом. В статье показана организация оккупационного аппарата, задания, которые перед ним становились высшими австро-венгерскими военными властями, и охарактеризован оккупационный персонал.

Во второй части статьи обсуждаются главные направления деятельности оккупационного управления, деятельности, направленной ко всесторонней хозяйственной эксплуатации занятых земель для потребностей армии и гражданского населения австро-венгерской монархии. Касалось это прежде всего сельскохозяйственной продукции и нуждалось в создании целой организационно-юридической системы (принудительного управления, регламентации потребления, обязатель-

ных поставок зерна и т.д.). Одновременно австро-венгерская оккупация в Царстве Польском создала более удобные, по сравнению с русским управлением, условия для развития политической жизни, системы школьного обучения, культуры и просвещения на польском языке, а усиленная хозяйственная эксплуатация заставляла оккупационные власти развивать коммуникационную сеть.

Происшествия, связанные с указом 5 ноября 1916 г., содействовали серьезным переменам в организации и методах деятельности оккупационного административного аппарата.

LE GOUVERNEMENT GÉNÉRAL MILITAIRE AUSTRO-HONGROIS À LUBLIN AVANT LE 5 NOVEMBRE 1916

R é s u m é

L'auteur de cet article présente l'organisation et l'activité du Gouvernement Général Militaire à Lublin depuis le septembre 1915 jusqu'à novembre 1916. Le Gouvernement Général était un organe d'occupation du pouvoir exécutif organisé à la façon militaire, avec prépondérance de l'élément militaire, même dans l'exécution des fonctions administratives, aussi bien au niveau central que des arrondissements, sur les terrains du Sud du Royaume de Pologne. Dans l'article, on a présenté l'organisation de l'appareil d'occupation, ses tâches assignées par le pouvoir militaire suprême austro-hongrois, et on a caractérisé le personnel d'occupation.

Dans la deuxième partie de l'article, on a présenté de principales tendances des activités de l'administration de l'occupant, activités qui tendaient à exploiter économiquement, à tous les points de vue, les terrains occupés, pour satisfaire aux besoins de l'armée et de la population de la monarchie austro-hongroise. Cela se rapportait à la production agricole et à l'exploitation des matières premières, et exigeait de créer tout un système légal et d'organisation (administration imposée, réglementation de la consommation, contingents de blé, etc.). En même temps, l'occupation austro-hongroise dans le Royaume de Pologne a entraîné à la création de conditions plus favorables que sous l'occupation russe pour le développement de la vie politique, de l'enseignement, de l'instruction publique et de la culture en langue polonaise, et, d'autre part, l'augmentation de l'exploitation économique a forcé le pouvoir d'occupation à développer le réseau routier.

Les événements liés avec l'acte du 5 novembre 1916 ont causé des changements considérables dans l'organisation et dans les méthodes d'agir de l'appareil administratif d'occupation, en faisant aboutir à l'accroissement de la participation de l'élément polonais (galicien et local) dans l'administration.